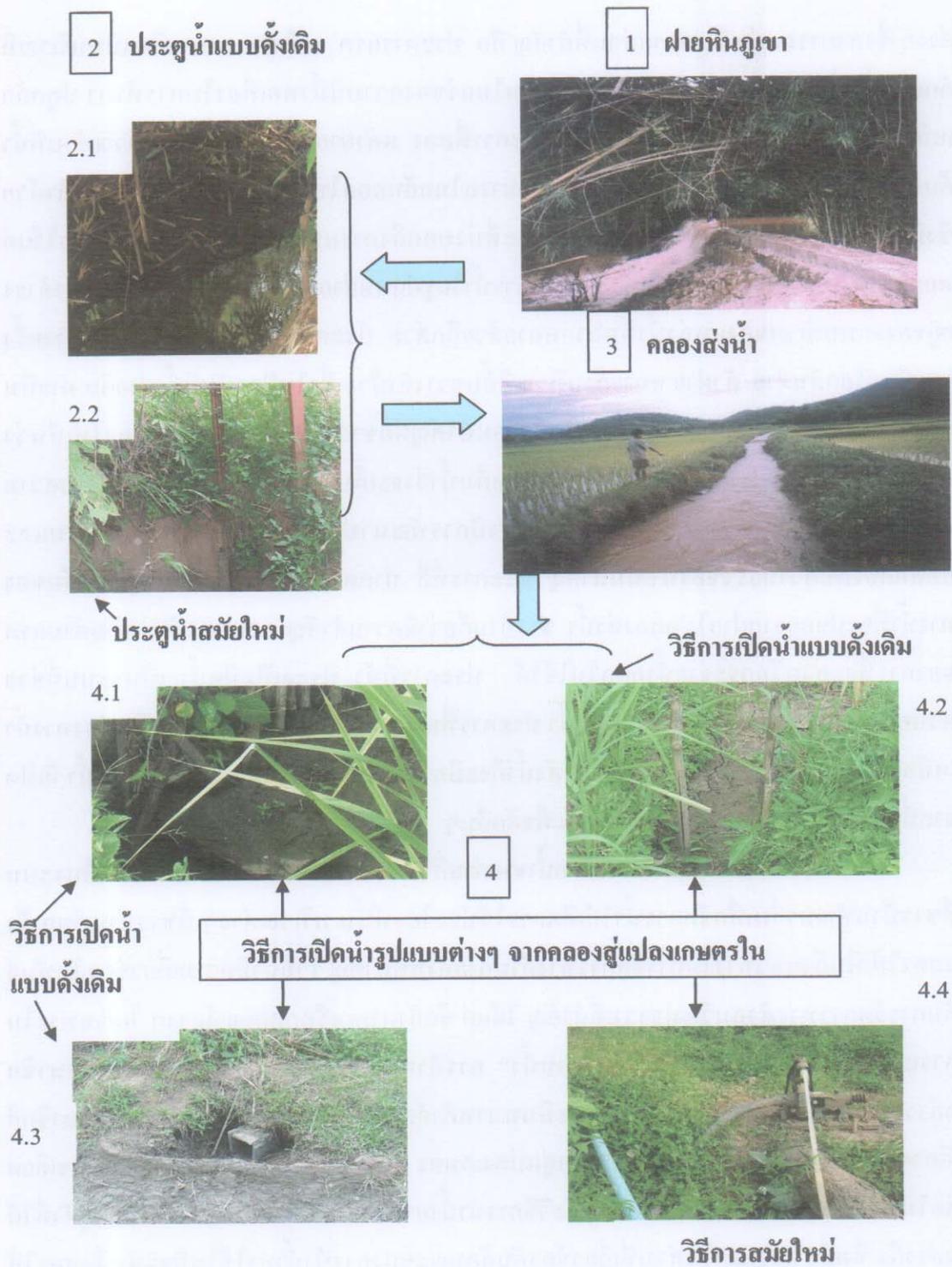

ต่างๆ ซึ่งสามารถแบ่งเป็นหลายส่วนที่สำคัญ คือ ประการแรก หน้าฝาย หมายถึง เป็นบริเวณที่กักเก็บน้ำ ซึ่งมีนัยยะความหมายต่อชาวบ้านในแง่ของความมีน้ำพอเพียงในการทำนา ปลูกถั่วเหลือง รวมถึงความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ ประการที่สอง หลังฝาย หมายถึง เป็นบริเวณส่วนที่น้ำล้นออกไป หากน้ำคิมีมากเกินไปปริมาณก็จะสามารถไหลล้นออกไปหล่อเลี้ยงส่วนอื่นๆ ของลำห้วย ซึ่งมีนัยยะความหมายต่อชาวบ้านในลักษณะที่บ่งบอกถึงการแบ่งปัน และการกักเก็บน้ำไว้แต่พอเพียงเท่านั้น รวมทั้งโดยระบบวิธีการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย จึงเป็นระบบที่เน้นถึงการดำรงอยู่ของระบบนิเวศของแหล่งน้ำที่หลากหลายด้วยอีกด้วย ประการที่สาม หัวฝาย หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกสันฝาย ตัวฝาย หมายถึงบริเวณที่กั้นขวางลำห้วย ซึ่งในปัจจุบันมีทั้งฝายดิน ฝายหิน ภูเขาผสมคอนกรีต และฝายปูน ซึ่งมีความสำคัญต่อชาวบ้านมาก เพราะแสดงให้เห็นว่าความสามารถและประสิทธิภาพในการกักเก็บน้ำว่าจะเก็บได้หรือไม่ได้ขึ้นอยู่กับความคงทน แข็งแรงของหัวฝาย ดังนั้นชาวบ้านจึงมีการพัฒนาประเภทของฝายให้เหมาะสมและสอดคล้องกับความแรงของน้ำเป็นสำคัญ ประการที่สี่ ปากคลอง หมายถึง เป็นจุดเริ่มต้นของทางน้ำที่จะปล่อยจากฝายไปคลองส่งน้ำ ชาวบ้านถือว่ามีความสำคัญมากเพราะถือว่าเป็นด่านแรกของการที่จะส่งหรือกระจายน้ำออกไปใช้ได้ ประการที่ห้า ประตูเปิดปิดน้ำ เป็นระบบที่ช่วยควบคุมปริมาณน้ำต่อเชื่อมกับช่องทางน้ำ ประการที่หก ช่องทางน้ำ หมายถึง เป็นช่องทางน้ำเหมือนกันแต่เป็นส่วนบริเวณของคลองส่งน้ำก็จะมีคามหมายถึงช่องทางของคลองส่งน้ำ ที่เปิดจากน้ำจากคลองสู่แปลงนา แปลงถั่ว และพืชผักอื่นๆ

ระบบการกระจายน้ำจากฝายที่ได้กล่าวถึงโดยภาพรวมเบื้องต้น เป็นระบบที่ชาวบ้านพัฒนาขึ้นเพื่อจัดการน้ำให้เกิดการใช้ประโยชน์นั้น บริเวณต่างๆ ที่ชาวบ้านเรียก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวทางในการจัดการทางด้านกายภาพที่สำคัญ รวมถึงมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการจัดการทางสังคมวัฒนธรรมที่สำคัญ ได้แก่ ข้อกำหนดหรือกฎเกณฑ์ต่างๆ โดยเฉพาะในการแบ่งปันน้ำ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ขวนน้ำ” การกำหนดบทบาทหน้าที่ของผู้นำและสมาชิก กล่าวคือ หัวหน้าน้ำหรือหัวหน้าคลองจะมีบทบาทสำคัญในการเปิดปิดประตูน้ำ ขณะที่สมาชิกก็เกี่ยวข้องโดยตรงกับช่องทางน้ำที่จะเปิดสู่แปลงเกษตร เป็นต้น ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป ทำให้ชาวบ้านกำหนดลักษณะและวิธีการนำน้ำมาใช้ที่สอดคล้องกับระบบที่เป็นอยู่ดังที่ได้กล่าวถึง ซึ่งเมื่อพิจารณาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของการนำน้ำมาใช้ในปัจจุบันก็แสดงให้เห็นถึงความรู้ที่ไม่หยุดนิ่ง และเพื่อให้เห็นภาพวิธีการใช้น้ำในปัจจุบันมากขึ้นที่ชัดเจน ดังแสดงในภาพที่ 18

ภาพที่ 18 ภาพถ่ายแสดงระบบการนำน้ำจากฝ่ายมาใช้ในการทำกิจกรรมการเกษตรในปัจจุบัน

จากภาพที่ 18 ภาพถ่ายแสดงวิธีการต่างๆ ในการนำน้ำจากฝายมาใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน เมื่อพิจารณาถึงวิธีการนำน้ำจากฝายมาใช้ในลักษณะต่างๆ ของชาวบ้านในรายละเอียดของการจัดการ จึงสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระบบคือ ระบบแรก เน้นการใช้อาศัยความรู้พื้นบ้านเป็นหลัก ฟังพาเทคโนโลยีสมัยใหม่ในขั้นตอนเดียวเฉพาะเรื่องประตูเปิดปิดน้ำซึ่งพบที่ฝายบ้าน ซึ่งสนับสนุนโดยภาครัฐตั้งแต่ปี พ.ศ. 2526 มีลักษณะคือ มีการใช้แผ่นเหล็กขนาดใหญ่กั้นขวางลำคลองมีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมพื้นผ้า ตั้งสูงกว่าลำคลอง มีหัวก๊อกในการหมุนควบคุมในการเปิดปิดน้ำ ซึ่งในปัจจุบันเมื่อเวลาผ่านไป ชาวบ้านบอกว่าเปิดปิดยากลำบากมาก เพราะมันขึ้นสนิม ไม่เหมือนการเปิดน้ำในอดีตคนจะกำหนดอย่างไรก็ได้ ชาวบ้านควบคุมมันได้ถึงแม้ว่าจะมีบางขั้นตอนในระบบการนำน้ำมาใช้ได้เปลี่ยนแปลงไป แต่ในการจัดการก็ยังคงถูกกำหนดโดยชาวบ้านอยู่ ส่วนวิธีการนำน้ำมาใช้เน้นความรู้พื้นบ้านทั้งหมด โดยวิธีการนำน้ำมาใช้ผ่านกระบวนการขั้นตอนคือ เริ่มจากตัวฝายเปิดคันดินด้านข้างกว้างประมาณ 30-40 เซนติเมตร ผ่านระบบคลองส่งน้ำ (1) มีประตูน้ำ สำหรับเปิดปิดน้ำเพื่อควบคุมระดับน้ำให้เหมาะสม (2.1), (2.2) เพื่อกระจายน้ำจากคลองส่งน้ำ (3) ไปสู่แปลงเกษตรได้โดยตรง วิธีการเปิดน้ำชุดช่องทางน้ำเพื่อให้ไหลไปยังแปลงเกษตรได้ โดยมีขนาดของช่องทางน้ำกว้างประมาณ 20 เซนติเมตร (4.1) มีการใช้กิ่งไม้ปักลงไปสกัดกั้นเศษวัชพืช (4.2) หรือการทำช่องทางน้ำในลักษณะเป็นรูปกล่องสี่เหลี่ยมพื้นผ้าเปิดหัวเปิดท้ายเพื่อให้ไหลได้ (4.3) รวมทั้งยังสามารถควบคุมปริมาณน้ำได้ ซึ่งพบที่ฝายผาขาวหลาม ซึ่งเกี่ยวกับประตูน้ำนั้น ส่วนระบบที่สอง มีความผสมผสานระหว่างความรู้พื้นบ้าน และเทคโนโลยีสมัยใหม่ภายในระบบ โดยเริ่มจากฝาย (1) มีประตูเปิดปิดน้ำสู่คลองส่งน้ำ (2.1) มีการใช้เครื่องสูบน้ำขึ้นมา ผ่านระบบท่อพีวีซี วางท่อถึงแปลงเกษตร และบางส่วนใช้เครื่องปั๊มสูบน้ำ ไม่ต้องใช้ท่อพีวีซี แต่สูบน้ำผ่านสายปั๊มน้ำเข้าสู่แปลงโดยตรง (4.4) หรือบางส่วนยังคงใช้ตามระบบแรก วิธีการดังกล่าวพบที่ฝายห้วยกกกุด เนื่องจากปลูกผักเพื่อขาย เช่น มะเขือ พริก เป็นต้น รวมทั้งปลูกไม้ผลชนิดต่างๆ เช่น ลำไย มะม่วง เป็นต้น ในช่วงแล้งหากมีปริมาณน้ำน้อยน้ำก็จะขึ้นไม่ถึงแปลงเกษตรจึงจำเป็นต้องใช้ระบบดังกล่าว ส่วนแปลงนาหากน้ำมากก็จะเปิดจากฝาย คลองสู่แปลงนา ต่อกันเป็นทอดๆ จากแปลงหนึ่งสู่แปลงหนึ่ง ซึ่งก็หมายถึงระบบปกติที่ชาวบ้านใช้น้ำฝายอื่นๆ และบางฝายที่มีสมาชิกกลุ่มปลูกถั่วแล้ง หากน้ำมีจำนวนจำกัด ก็จะมีการใช้เครื่องปั๊มสูบน้ำจากคลองสู่แปลงถั่วเหลือง ซึ่งทำเฉพาะที่ฝายนาเหนือห้วยหม้อแตกเท่านั้น

เกี่ยวกับเงื่อนไขที่ทำให้มีระบบวิธีการนำน้ำมาใช้ที่อาจแตกต่างกันในบางส่วน กล่าวคือ โดยที่ระบบแรกนั้นประกอบด้วย ประการแรก การที่กลุ่มผู้ใช้น้ำมีผู้นำที่เป็นคนรุ่นก่อน ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือ มีแนวคิดที่จะแบ่งปันการใช้น้ำจากแหล่งน้ำบริเวณที่สร้างฝาย

ให้กับคนทั่วไปที่ไม่ใช่สมาชิก แต่ถือว่าเป็นคนบ้านเดียวกัน และแหล่งน้ำบริเวณนี้เป็นแหล่งน้ำที่คนส่วนใหญ่เคยใช้ร่วมกันมาก่อนดังนั้นจึงต้องวางแผนเพื่อใช้ในยามที่น้ำขาดแคลนด้วย โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้ง ประการที่สอง มีข้อข้อกำหนด (ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร) ที่มีให้สมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านใช้เครื่องสูบน้ำด้วยเหตุผลที่สัมพันธ์เงื่อนไขแรก ส่วนระบบที่สอง เงื่อนไขที่ทำให้ต้องมีการผสมผสานวิธีการนำน้ำในหลายขั้นตอนและเน้นการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ขึ้นเกี่ยวข้องกับ ประการแรก ปริมาณน้ำต้นทุนที่มีอยู่ในฝาย ประการที่สอง กิจกรรมการผลิตและความต้องการน้ำ ประการที่สาม ระดับความสูงต่ำของพื้นที่ทำกินที่อยู่สูงกว่าฝายและคลองส่งน้ำค่อนข้างมาก ประการที่สี่ เครือข่ายความสัมพันธ์จากภายนอก โดยผ่านการเรียนรู้ในหมู่บ้านหรือเพื่อนบ้าน จากหมู่บ้านหรือจังหวัดใกล้เคียงที่มีอาชีพปลูกพืชผัก ไม้ผลเพื่อขายแล้วได้ผล ก็มีการนำพันธุ์ หรือมีการนำแบบอย่างการปลูกพืชดังกล่าวมาปลูกในพื้นที่ตนเอง ซึ่งประการสุดท้ายนี้พบที่ผู้ใช้น้ำฝายห้วยกอกคูณเพียงรายเดียวเท่านั้น ซึ่งปลูกเพื่อขาย หรือบางส่วนนำมาเฉพาะวิธีการสูบน้ำแต่ยังคงกิจกรรมการผลิตเพื่อยู่ออกินดั้งเดิม และยังพบว่าวิธีการจัดการในการนำน้ำมาใช้ลักษณะดังกล่าวนำไปใช้กันตามโอกาส และใช้กับฝายทุกฝาย ยกเว้น ฝายบ้าน ซึ่งมีข้อกำหนดไม่ใช้เครื่องสูบน้ำ เนื่องจากต้องการควบคุมไม่ให้เกิดการใช้น้ำตามใจชอบ เพราะน้ำจากฝายบ้านส่วนหนึ่งยังคงต้องวางแผนเพื่อไว้ใช้อุปโภคบริโภคในครัวเรือนในยามที่แห้งแล้งหรือน้ำในระบบประปาขาดแคลน

สรุปได้ว่าองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาต่างๆ ในการนำน้ำมาใช้ของชาวบ้านที่ปรากฏ ยังคงดำรงอยู่ตามแบบวิธีการดั้งเดิมเป็นหลัก และส่วนหนึ่งมีการปรับเปลี่ยนผสมผสานหลากหลายวิธี ทั้งนี้มีความสัมพันธ์กับสภาพการไหลของน้ำ ปริมาณน้ำที่มีอยู่ ความพอเพียงกับกิจกรรมการผลิต กฎเกณฑ์ในการแบ่งปันน้ำที่ได้พัฒนาขึ้นจากการใช้ประโยชน์จากน้ำ การเรียนรู้ผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์จากภายนอกในด้านความสำเร็จ เทคนิควิธีการปลูก การดูแล เป็นต้น โดยที่วิธีการของชาวบ้านนั้นจึงพบว่าวิธีการใช้น้ำแม้ว่าบางส่วนจะมีความผสมผสานและปรับเปลี่ยนไปตามความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย แต่ภูมิปัญญาพื้นบ้านก็ยังคงดำรงอยู่ร่วมกันได้ โดยที่ชาวบ้านไม่ได้ปฏิเสธวิธีการใหม่ แต่มีการนำมาใช้ผ่านวิธีการปรับประยุกต์ให้เกิดความผสมผสาน และกำหนดวิธีการนำมาใช้ให้เป็นไปตามความเหมาะสมหรือความจำเป็นตามข้อจำกัดในด้านต่างๆ อาจกล่าวได้ว่ารูปแบบในการนำน้ำมาใช้ในปัจจุบันยังคงคุณค่าความหมายต่อชาวบ้านมีรายละเอียดที่สะท้อนแนวคิดในการจัดการน้ำได้เป็นอย่างดี สิ่งเหล่านี้ยังคงถูกกำหนดและจัดการผ่านกระบวนการทางสังคมของกลุ่มผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในการจัดการทางสังคม และวัฒนธรรมต่อไป

3.3.2 การจัดการทางด้านสังคม และวัฒนธรรม

ภายใต้ลักษณะหรือวิธีการการจัดการน้ำในรูปแบบฝ่ายของชาวบ้านแต่ละกลุ่มที่ปรากฏในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นการจัดการทางกายภาพในส่วนต่างๆ ที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้น ล้วนสะท้อนให้ทราบถึงเงื่อนไขและวิธีการจัดการตามแบบของชาวบ้านที่มีความหลากหลาย และมีลักษณะเฉพาะที่เฉพาะถิ่น โดยเฉพาะในด้านความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ ป่า ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ในการใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสม พลังหลักที่สำคัญที่ทำให้การจัดการเพื่อเข้าไปใช้ประโยชน์จากธรรมชาติให้สามารถดำเนินไปได้อย่างสมดุลทุกส่วนก็คือ พลังของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ซึ่งเสมือนหนึ่งกลไกในการขับเคลื่อนให้กิจกรรมต่างๆ ดำเนินไปได้ โดยพบว่ากลุ่มผู้ใช้น้ำใดที่ฐานความสัมพันธ์ในลักษณะเครือข่ายสูงวิธีการจัดการและการใช้ประโยชน์จากระบบฝ่ายในทุกๆ ด้านก็จะไม่ยุ่งยากซับซ้อนแต่อย่างใด รวมทั้งยังเกี่ยวข้องกับกลไกทางจารีตประเพณี ที่ชาวบ้านมีความเชื่อดั้งเดิม โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผี ปฏิบัติผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 และสุภษิตคำสอนของคนโบราณที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำมีส่วนสำคัญที่ทำให้พื้นฐานในการจัดการน้ำมีฐานของศีลธรรมกำกับ การจัดการเพื่อใช้ประโยชน์จากน้ำในระบบดังกล่าวจึงสร้างให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันได้แนบแน่นมากยิ่งขึ้น และภายใต้วิธีการจัดการทางด้านกายภาพที่ได้กล่าวถึงข้างต้น ไม่ว่าจะเป็นการจัดการที่เกี่ยวกับเรื่องการเลือกพื้นที่ การก่อสร้างฝ่ายวิธีการใช้น้ำจากฝ่าย เป็นต้น กิจกรรมดังกล่าวไม่สามารถแยกขาดออกจากการจัดการทางสังคมและวัฒนธรรมได้ เนื่องจากโดยวิธีการใช้น้ำของชาวบ้านเป็นการรวมตัวกันเพื่อแก้ไขปัญหาและขับเคลื่อนกิจกรรมกลุ่มในการใช้น้ำให้เกิดการใช้ประโยชน์ร่วมกันได้อย่างเป็นธรรมชาติ

ดังนั้นการจัดการทางสังคมและวัฒนธรรมที่พบจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้มีประเด็นที่สำคัญทั้งภาพกว้างในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ ลักษณะการจัดการของกลุ่ม โครงสร้างกลุ่ม และบทบาทหน้าที่ของชาวบ้าน ระเบียบกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดในการใช้น้ำ ซึ่งครอบคลุมทั้งเรื่องกลไกทางจารีตประเพณีที่สำคัญที่ช่วยในการรักษาระเบียบกฎเกณฑ์ และชี้ชัดบางส่วนของกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่สำคัญในการจัดสรรหรือการแบ่งปันน้ำ “ขวนน้ำ” การลงแขกเอาแรงในกิจกรรมดูแลรักษาระบบการจัดการน้ำในรูปแบบฝ่าย และกลไกทางจารีตประเพณี กลไกที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ ปฏิบัติและเรียนรู้ผ่านพิธีกรรมความเชื่อที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำในรูปแบบฝ่าย สุภษิตคำสอน ซึ่งประเด็นที่ได้กล่าวถึงนี้จะช่วยสะท้อนให้ทราบถึงถึงวิธีการจัดการของชาวบ้านที่หลากหลายรูปแบบได้เข้าใจลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น รวมทั้งนำไปสู่ความเข้าใจถึงกลไกอื่นๆ ที่มีส่วนสำคัญในการจัดการน้ำรูปแบบฝ่าย โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) ลักษณะการจัดการของกลุ่มผู้ใช้น้ำ

การจัดการน้ำในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทางสังคม สะท้อนผ่านกิจกรรมในการใช้ประโยชน์จากน้ำในระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายร่วมกันของชาวบ้าน เป็น

ตัวสะท้อนให้ทราบถึงเงื่อนไขว่าทำไมกลุ่มผู้ใช้น้ำจึงมีโครงสร้างกลุ่มทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ซึ่งในที่นี้ ความเป็นทางการจะหมายถึง กลุ่มมีความชัดเจนในการจัดการในเรื่องต่างๆ ส่วนกลุ่มที่ไม่เป็นทางการนั้น ภายใต้วิธีการจัดการต่างๆ ยังไม่ชัดเจนในบางเรื่อง แต่ก็มีจัดการน้ำได้และสอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตปกติ เมื่อพิจารณาถึงลักษณะการจัดการน้ำในรูปแบบฝ่ายกลุ่มผู้ใช้น้ำฝ่ายต่างๆ สามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะแรก กลุ่มที่มีลักษณะเป็นทางการ ภายใต้การรวมตัวของผู้ใช้น้ำที่มาจากหลากหลายตระกูล หลากหลายครัวเรือน มีจำนวนสมาชิกที่ใช้น้ำร่วมกันจำนวนมากที่สุดถ้าเปรียบเทียบกับทุกกลุ่มภายในหมู่บ้าน โดยเกี่ยวกับความหลากหลายของตระกูลนั้นเป็นตัวบ่งบอกถึงความหลากหลายและความผสมผสานของสายสัมพันธ์ กล่าวคือกลุ่มดังกล่าวมีความผสมผสานระหว่างสายสัมพันธ์ทางสังคมดั้งเดิมคือ ความเป็นญาติในตระกูลเดียวกัน และความเป็นเพื่อนบ้านที่มีที่ทำกินใช้น้ำจากแหล่งน้ำในอาณาบริเวณเดียวกัน ภายใต้ลักษณะกลุ่มดังกล่าวนี้จะมีโครงสร้างการจัดการกลุ่มที่ค่อนข้างชัดเจนและเป็นทางการด้วยเช่นกัน ซึ่งพบที่กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้านเป็นหลัก ซึ่งมีผู้นำ มีสมาชิกผู้ใช้น้ำ และมีกฎเกณฑ์ หรือข้อกำหนดของกลุ่มเพื่อถือปฏิบัติในการใช้น้ำร่วมกันที่ชัดเจนที่สุด อีกทั้งกลุ่มนี้ยังเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำที่ยังคงมีผู้นำทางความคิดเป็นหลักยึดเหนี่ยวสำคัญ ในการสร้างฝ่ายที่ยังคงมีชีวิตอยู่ เป็นนผู้อาวุโสและผู้รู้ที่สำคัญทั้งของกลุ่มและหมู่บ้านนั่นก็คือ พ่อจ๋อง โดญเขียว ปัจจุบัน อายุ 84 ปี อดีตหัวหน้าฝ่ายบ้าน ลักษณะที่สอง กลุ่มไม่เป็นทางการ สมาชิกที่รวมตัวกันในอดีตมีฐานของการเป็นกลุ่มเครือญาติในลักษณะต่างๆ กล่าวคือ มีทั้งกลุ่มเครือญาติที่มีฐานการรวมตัวจากครัวเรือนที่อยู่ในตระกูลเดียวกัน และกลุ่มเครือญาติเกี่ยวดอง ซึ่งภายใต้ลักษณะที่สองกลุ่มเครือญาติในตระกูลเดียวกัน ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มที่ไม่เป็นทางการในทุกเรื่อง โดยมีการรวมตัวของสมาชิกผู้ใช้น้ำที่มีพื้นฐานความสัมพันธ์เครือญาติสูง สืบเนื่องจากพื้นที่บริเวณฝายนั้นดั้งเดิมเป็นของตระกูลใดตระกูลหนึ่งเป็นหลัก ดังนั้นผู้ใช้น้ำจากอดีตถึงปัจจุบันจึงมาจากคนตระกูลเดียวกันเป็นหลัก แม้ในปัจจุบันจะมีการผสมผสานระหว่างสายตระกูลอื่นๆ โดยที่ที่ดินถูกเปลี่ยนมือแล้วก็ตาม แต่โดยสภาพการถือครองก็ยังคงเป็นของลูกๆ หลานๆ เป็นส่วนใหญ่ โดยกลุ่มลักษณะนี้จะไม่มีผู้นำที่ชัดเจนนัก ทั้งนี้เนื่องจากความเป็นผู้นำของกลุ่มนี้เกิดขึ้นตามลักษณะการทำกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากน้ำและการดูแลรักษาของกลุ่มที่จำเป็น การปฏิบัติตามกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดในการใช้น้ำร่วมกันของชาวบ้านอยู่ภายใต้แนวคิดที่ว่า “ทุกอย่างขอกันเอา” หมายความว่า ดังนั้นเมื่อถามถึงกฎเกณฑ์จากผู้ใช้น้ำกลุ่มนี้จึงได้รับคำตอบว่าไม่มี แต่หากพิจารณาถึงกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากน้ำอาจไม่แตกต่างกันกับกลุ่มอื่นๆ เขาก็มีกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดเหมือนกัน แต่ในความเป็นจริงแล้วแตกต่างกันในแง่ของรายละเอียดในการจัดการ เช่น ถ้าหากมีกิจกรรมเพื่อการใช้ ดูแล ปรับปรุงน้ำในระบบฝาย จะบอกกล่าวให้ช่วยเหลือ หรือขอ

ความช่วยเหลือ กันตามวิถีการใช้น้ำร่วมกันปกติ ซึ่งลักษณะดังกล่าวพบที่กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายผาขาว หลาม ฝายห้วยกอกภูณ และฝายนาเหนือ

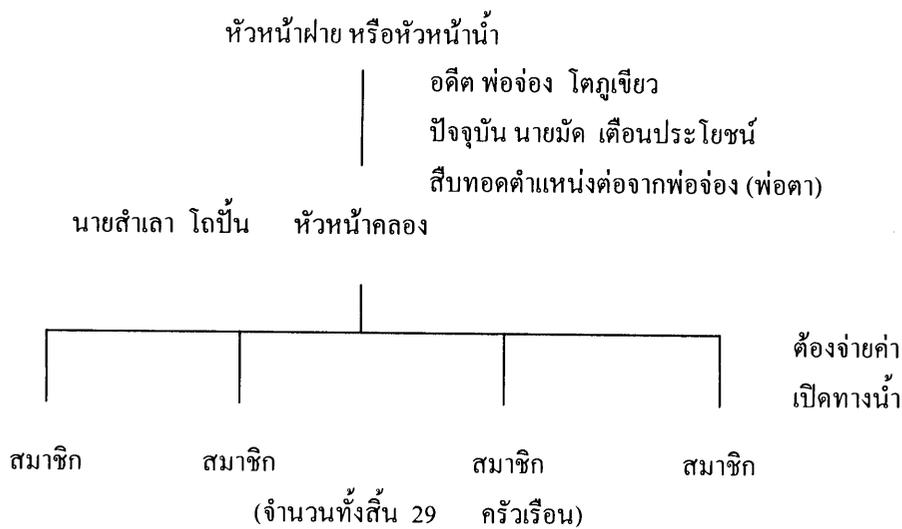
ส่วนลักษณะการจัดการที่ไม่เป็นทางการ เป็นการจัดการที่สมาชิกมีความสัมพันธ์ในลักษณะกลุ่มเครือญาติเกี่ยวดอง หรือเครือญาติระหว่างตระกูล จะมีฐานมาจากเครือญาติในลักษณะที่มีความเกี่ยวดองกันในฐานะเขยสะใภ้เป็นฐาน ซึ่งแต่เดิมกลุ่มนี้มีเพียงไม่กี่ตระกูล และโดยลักษณะของสายสัมพันธ์ระหว่างตระกูลดังกล่าวนั้น เป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้วิธีการจัดการมีระดับของความชัดเจนที่แตกต่างกันไป กล่าวคือกลุ่มนี้แม้ไม่มีผู้นำชัดเจน แต่มีกฎเกณฑ์การใช้น้ำร่วมกัน ซึ่งกฎเกณฑ์ดังกล่าวมีการนำมาใช้เมื่อจำต้องใช้ โดยเฉพาะในเรื่องการแบ่งปันน้ำซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่ปรากฏชัดเจนว่าได้ถูกนำมาใช้แบ่งน้ำกันตั้งแต่แรกตั้งกลุ่ม แต่มีความยืดหยุ่นสูง หากมีน้ำพอเพียงกฎเกณฑ์ก็ไม่มีความจำเป็นต้องนำมาใช้แต่อย่างใด ลักษณะพบที่ฝายห้วยหม้อแตก และภายใต้ลักษณะการจัดการที่ไม่เป็เป็นทางการ ภายใต้ความต่างของเครือญาติทั้งสองลักษณะที่ได้กล่าวถึง มีผลทำให้ชาวบ้านจัดโครงสร้างกลุ่มที่มีความแตกต่างกันไป รวมทั้งมีผลต่อความชัดเจนในส่วนของการบริหารจัดการความรับผิดชอบไม่ว่าจะเป็นผู้นำส่วนต่างๆ และสมาชิกกลุ่ม ทั้งนี้ก็เป็นไปตามความหลากหลายของการรวมตัวตามธรรมชาติของการใช้น้ำในแต่ละพื้นที่แต่ละฝาย

สรุปได้ว่าเงื่อนไขที่ทำให้ลักษณะการจัดการมีความต่างกันขึ้นอยู่กับสมาชิกที่รวมตัวกันในการใช้น้ำในเบื้องต้น หากสมาชิกมีความหลากหลายคร้วเรือน หลายตระกูล แม้จะมีความสัมพันธ์เครือญาติที่แนบแน่นบางส่วนก็ตาม ลักษณะการจัดการกลุ่มก็จะชัดเจนขึ้นมีความเป็นทางการมากกว่ากลุ่มที่มีฐานความสัมพันธ์ของสมาชิกที่แนบแน่น มีความเป็นเครือญาติสูง ช่วยทำให้ความไม่เป็นทางการสามารถจัดการและใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ และในยุคสมัยปัจจุบันกลุ่มทั้งสองลักษณะยังคงจัดการโดยวิธีของชาวบ้านไม่ได้อิงระบบของราชการแต่อย่างใด ถึงแม้ว่าในปัจจุบันจะเพิ่มความหลากหลายคร้วเรือน ตระกูลเหมือนฝายบ้านแล้วก็ตาม ภายใต้ลักษณะของฐานความสัมพันธ์ของสมาชิกที่หลากหลายมากขึ้น ก็มีการปรับเนื้อหาการจัดการให้ชัดเจนมากขึ้น แต่สิ่งที่เหมือนกันของทุกฝายก็คือ ข้อกำหนด กฎเกณฑ์ และวิธีการจัดการทั้งระบบจะไม่มีบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร และเนื้อหาที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จะช่วยให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น และเชื่อมโยงให้เห็นว่าทำไมลักษณะการจัดการจึงมีส่วนที่แตกต่างและหลากหลาย ภายใต้โครงสร้างของกลุ่มที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

2) โครงสร้างกลุ่มในการจัดการน้ำจากฝายของชาวบ้าน

จากที่ได้กล่าวถึงลักษณะในการจัดการกลุ่มข้างต้น เป็นเงื่อนไขสำคัญที่มีส่วนในการกำหนดโครงสร้างในการจัดการกลุ่มทั้งระบบ โดยเกี่ยวกับการจัดการน้ำเพื่อใช้ประโยชน์

ในกิจกรรมต่างๆ ของชาวบ้านวังสวาบ อาจกล่าวได้ว่ากลุ่มเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย และเพื่อให้เกิดความชัดเจนในการทำความเข้าใจเรื่องโครงสร้างกลุ่มในการจัดการน้ำจากฝายของชาวบ้าน ในการนำเสนอจะได้กล่าวถึงรายละเอียดต่างๆ ที่ครอบคลุมถึงบทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบของผู้นำและสมาชิกกลุ่มเป็นสำคัญ ซึ่งภาพรวมของรูปแบบการจัดโครงสร้างที่จะได้กล่าวถึงนั้นจะได้หยิบยกเอาโครงสร้างกลุ่มที่เป็นทางการ ซึ่งพบที่ฝายบ้าน และกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ พบที่ฝายนาเหนือ ฝายข้าวหลาม ฝายกกกคุณ และฝายหม้อแตก ดังแสดงในภาพที่ 19

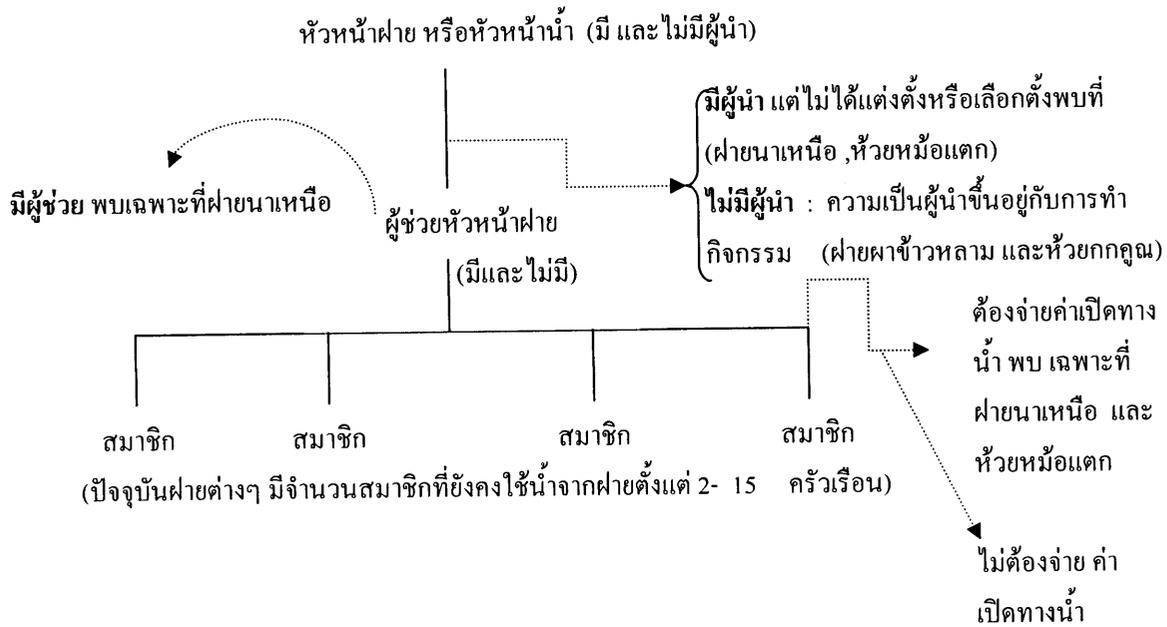

ภาพที่ 19 แสดงโครงสร้างกลุ่มที่มีลักษณะเป็นทางการ ในการจัดการน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายบ้าน

จากภาพที่ 19 แสดงให้เห็นถึงการจัดโครงสร้างกลุ่มของฝายแม้จะเห็นว่า มีลักษณะการจัดการที่เป็นทางการที่สุด ภายได้โครงสร้างดังกล่าวก็ไม่ได้มีความซับซ้อนแต่อย่างใด กล่าวคือ มีประธานซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “หัวหน้าน้ำ หรือบางครั้งเรียก หัวหน้าฝาย” ซึ่งในอดีตคือ พ่อจ๋อง โดญเขียว ปัจจุบันอายุ 84 ปี ปัจจุบันให้ลูกเขยคนเล็กสืบทอดตำแหน่งต่อไป คือ นายมัด เดือนประโยชน์ อายุ 56 ปี เป็นคนพื้นเพดั้งเดิมอยู่ที่อำเภอคอนสาร คอยกำกับดูแลงานทั้งหมด และมีผู้ช่วยที่เรียกว่า หัวหน้าคลอง เพื่อช่วยในกิจกรรมต่างๆ ส่วนครัวเรือนที่เหลือก็ถือว่าเป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ซึ่งกลุ่มฝายบ้านเป็นต้นแบบของการจัดการน้ำที่มีการพัฒนาคุณภาพเกณฑ์ในการใช้น้ำในด้านต่างๆ ร่วมกันระหว่างสมาชิก และเป็นต้นแบบของการเรียนรู้พัฒนาคุณภาพเกณฑ์ไปยังฝายอื่นๆ ได้แก่ ฝายนาเหนือ ฝายห้วยหม้อแตก โดยเฉพาะคุณภาพเกณฑ์ในการแบ่งน้ำที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” เงื่อนไขการรับสมาชิกโดยการกำหนดการจ่ายค่าเปิดทางน้ำ เป็นต้น จำนวนสมาชิกที่

ใช้น้ำจากฝายจากอดีตถึงปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลง กล่าวคือ กรณีฝายบ้านสมาชิกฝายมาจากครัวเรือนที่ริเริ่มก่อสร้างฝายด้วยกัน ซึ่งมีทั้งสิ้น 6 ครัวเรือน ประกอบด้วย ครัวเรือนของพ่อจ๋อง โดฎุเขียว พ่อสา ขวานหลาย พ่อบุญ ผู้เงิน พ่อหลง อิ่มมัน พ่ออิฐ สีสวัสดิ์ และพ่อกัญหา แถวนบุญตา ซึ่งส่วนใหญ่เป็นญาติๆ กัน ส่วนฝายอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นฝายนาเหนือ ฝายผาข้าวหลาม ห้วยกกกคุณ ในอดีตทุกฝายเป็นฝายเฉพาะตระกูล หรือในหมู่เครือญาติในสายเลือด มีพื้นที่ทำกินในบริเวณนั้น ชาวบ้านจึงใช้คำว่า “ผู้เป็นเจ้าของฝาย” แสดงให้เห็นว่า ทรัพยากรน้ำเป็นของสาธารณะ แต่เมื่อถูกจัดการสิทธิดังกล่าวก็กลับกลายเป็นสิทธิในการครอบครองของครัวเรือนใดครัวเรือนหนึ่ง แต่สิทธิที่ว่ำนั้นมีลักษณะสิทธิเชิงซ้อน เพราะนั่นหมายถึง เมื่อทุกฝายสร้างฝายกันแล้วช่วยสาธารณะ ตัวฝายชาวบ้านถือว่า “มีเจ้าของ” เหมือนเป็นการจับจองที่จะใช้น้ำในบริเวณดังกล่าว แต่สิทธิอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตที่มาจากน้ำ คือ สัตว์น้ำ ชาวบ้านคนอื่นๆ ก็มีสิทธิมาหาอยู่หากิน แต่เฉพาะบริเวณน้ำหน้าฝายจะต้องมีความระมัดระวังมากขึ้นเท่านั้น ดังนั้นสิทธิชุมชนที่มีอยู่จึงทำให้ชาวบ้านอยู่ร่วมกันได้แบบถ้อยทีถ้อยอาศัย ในด้านจำนวนสมาชิกกรณีของฝายบ้านมีการขยายเพิ่มขึ้นเนื่องจากเห็นผลว่าฝายกักเก็บน้ำ และมีการกระจายไปตามคลองส่งน้ำถึงพื้นที่นาได้จริง ก็จะมีการทยอยเข้ามาเป็นสมาชิกครั้งละประมาณ 5-10 ครัวเรือน จนปัจจุบันมีสมาชิกทั้งสิ้น 29 ครัวเรือน และจำนวนขบวนน้ำ 30 ขบวนน้ำ เนื่องจากผู้นำได้มากกว่าสมาชิก 1 ขบวนน้ำ ครัวเรือนก็มีความหลากหลาย แต่ก็ยังเป็นเพื่อนบ้านกัน และมีคนนอกชุมชนอีกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ส่วนโครงสร้างของกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งได้แก่ กลุ่มฝายนาเหนือ ฝายห้วยหม้อแตก ฝายผาข้าวหลาม ฝายห้วยกกกคุณ กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายต่างๆ เหล่านี้แม้ว่าจะเป็นกลุ่มภายใต้ลักษณะการจัดการที่ไม่เป็นทางการเหมือนกัน แต่ก็มีโครงสร้างในการจัดการที่แตกต่างกันออกไปในรายละเอียด ซึ่งทำให้บางกิจกรรม หรือกฎเกณฑ์บางด้านมีความชัดเจนต่างกันไป ดังแสดงในภาพที่ 20

ภาพที่ 20 แสดงโครงสร้างกลุ่มไม่เป็นทางการ ในการจัดการน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายต่างๆ

จากภาพที่ 19 แสดงให้เห็นชัดเจนว่าภายใต้โครงสร้างในการจัดการที่ไม่เป็นทางการ เฉพาะกลุ่มฝายนาเหนือ ที่มีผู้นำ แต่ก็ยังไม่ชัดเจนนัก อีกทั้งไม่ได้มีการเลือกตั้งชาวบ้านในกลุ่มจึงยังไม่ชัดเจนว่า เรื่องหัวหน้าน้ำ ความเป็นผู้นำจะถูกกำหนดจากการนำหรือเป็นตัวหลักในการประสานและทำกิจกรรม ขณะเดียวกันก็มีผู้ช่วยหัวหน้าฝาย ซึ่งคอยเก็บเงินเวลาในการทำกิจกรรมในการปรับปรุงดูแลฝาย จำนวนสมาชิกของฝายนาเหนือในช่วงที่เริ่มต้นสร้างฝายมีผู้ใช้น้ำเพียง 1 ครัวเรือน ในปัจจุบันสภาพการถือครองที่ดินในปัจจุบันที่เริ่มโยกย้ายถ่ายเท มีการแบ่งปันด้วยคนรุ่นก่อนเริ่มเสียชีวิต มีการแบ่งปันพื้นที่ทำกินให้ลูกๆ หลานๆ และส่วนน้อยแบ่งขายให้คนนอกชุมชนแต่ก็ยังถือว่าเป็นญาติทางเขยสะใภ้ รวมแล้วมีจำนวน 14 ครัวเรือน ซึ่งสมาชิกที่เข้ามารุ่นหลังก็จะมีการจ่ายเงินค่าเปิดทางน้ำด้วย ปัจจุบันฝายนี้มีการแบ่งขวนน้ำ เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมในการแบ่งปัน

ส่วนฝายที่เหลือทั้งหมด ได้แก่ ฝายผาข้าวหลาม ฝายห้วยกกกคุณ และฝายห้วยหม้อแตก ไม่มีผู้นำ หรือหัวหน้าฝาย มีเฉพาะสมาชิกที่ใช้น้ำร่วมกัน และยังคงมีการจัดการน้ำรูปแบบฝายเหมือนเดิมคือ ใช้วิธีการแบบขอกันเอา ใครอยากเปิดก่อนก็บอกๆ กัน เพราะจำนวนคนที่ใช้น้ำไม่มาก ใน ฝายห้วยหม้อแตก 10 ครัวเรือน จากสมาชิกเริ่มต้น 4 ครัวเรือน ฝายผาข้าวหลาม 15 ครัวเรือน เริ่มต้น 1 ครัวเรือน และฝายห้วยกกกคุณ 5 ครัวเรือน เริ่มต้น 2 ครัวเรือน

เป็นธรรมชาติของการจัดการในฝ่ายอื่นๆ นอกเหนือจากฝ่ายบ้านและฝ่ายนาเหนือแล้วที่ไม่มีการจ่ายค่าทางน้ำ เป็นฝ่ายที่จำนวนผู้ใช้น้ำอาจลดๆ เพิ่มๆ เนื่องจากในปัจจุบันมีเงื่อนไขที่สำคัญคือการที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งที่เคยทำนาใช้น้ำจากฝาย หันมาปลูกอ้อย หรือแบ่งพื้นที่บางส่วนไปปลูกอ้อย ซึ่งรายละเอียดดังกล่าวถึงในระบบการผลิตและการเปลี่ยนแปลงการผลิตจากอดีตถึงปัจจุบัน

เกี่ยวกับภาพรวมของบทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบของผู้ใช้น้ำในปัจจุบันจึงถูกกำหนดให้เป็นไปตามลักษณะการจัดการและรูปแบบโครงสร้างกลุ่มดังที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้น ในที่นี้สามารถแบ่งเป็นกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องได้ 2 กลุ่มคือ ผู้นำในส่วนต่างๆ และสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำมีรายละเอียดดังนี้

(1) ผู้นำ หรือผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการบริหารจัดการน้ำในรูปแบบฝาย ผู้นำที่จะกล่าวถึงนั้นเกิดมาจากภาคปฏิบัติการจัดการน้ำในรูปแบบฝายประกอบด้วย 3 ตำแหน่งที่สำคัญคือ หัวหน้าน้ำหรือหัวหน้าฝาย หัวหน้าคลองส่งน้ำ สองตำแหน่งแรกพบที่ฝายบ้าน ผู้ช่วยหัวหน้าน้ำ พบที่ฝายนาเหนือ ส่วนฝายอื่นมีผู้นำกิจกรรมเท่านั้น ขณะเดียวกันแต่ละตำแหน่งก็มีภาระหน้าที่ที่ต่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน บางส่วนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ แต่เป็นส่วนหนึ่งของกันและกัน ช่วยเชื่อมร้อยให้การทำงานกลุ่มสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้ “หัวหน้าคลอง” ความเป็นหัวหน้าน้ำ หัวหน้าคลองเกิดขึ้นมาพร้อมๆ กับรูปแบบการจัดการน้ำ “ฝาย” ของชาวบ้าน

ก. หัวหน้าน้ำ หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกว่า “หัวหน้าฝาย” เนื่องจากเมื่อกกล่าวถึงฝายชาวบ้านบอกว่ารู้ว่าเป็นการจัดการน้ำ ซึ่ง ในหมู่บ้านนี้มี ฝายบ้านที่มีระบบการบริหารที่มีผู้นำทั้งสองแบบ ส่วนฝายนาเหนือมีหัวหน้าน้ำ และผู้ช่วยหัวหน้าน้ำ แต่ในการทำหน้าที่ไม่ต่างกัน เพราะรูปแบบการบริหารดังกล่าว เป็นการเรียนรู้ถ่ายทอดผ่านการแลกเปลี่ยนพูดคุยระหว่างจากหัวหน้าฝายบ้าน ส่วนฝายอื่นๆ การทำงานในกลุ่มในปัจจุบันยังมีลักษณะที่ชาวบ้านบอกว่า “ช่วยๆ กันทำไป อะไรๆ ก็รู้ๆ กันอยู่” และผู้นำที่เกิดขึ้นกับกรณีฝายที่ชาวบ้านบอกว่าไม่มีหัวหน้าน้ำ ก็มีลักษณะเหมือนผู้นำเงา นั่นคือ มีคนที่ทำภาระหน้าที่นี้อยู่ เช่น กรณีฝายผาข้าวหลามชัดเจนมากคือ มีนายสมิง สอนลา เป็นผู้ดูแลฝาย ประสานงานในกลุ่มในเรื่องต่างๆ เก็บเงินเมื่อจำเป็นต้องซ่อมฝาย เป็นต้น เพียงแต่มีข้อแตกต่างจากฝายบ้านคือ ผู้นำไม่ได้มีอำนาจในการจัดการทุกเรื่อง ส่วนผู้นำฝายบ้าน เกิดขึ้นจากความเชื่อถือ ศรัทธา ความสามารถเฉพาะด้านที่เป็นคนต้นคิดในด้านการสร้างฝาย รวมทั้งเป็นผู้นำทางพิธีกรรมที่สำคัญ คือ “เป็นจ้ำ” พลังอำนาจในการจัดการเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนให้กิจกรรมในฝายเป็นไปตามวิถีของการใช้น้ำจากฝาย รวมทั้งมาจากการเลือกตั้งจากสมาชิกที่ร่วมกันสร้างฝายตั้งแต่ต้น

บทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของหัวหน้าน้ำที่ชัดเจนที่สุด และพบที่ฝายบ้านพอสรูปได้ดังนี้ประการแรก เป็นผู้ควบคุมดูแลสมาชิกให้ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์การใช้และดูแลน้ำจากฝาย และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อไม่ให้เกิดการเอาเปรียบกัน ประการที่สอง ประสานกับสมาชิกภายในกลุ่ม และภายนอก ประการที่สาม สำรวจข้อบกพร่องเสียหายของฝาย และคลองส่งน้ำ ร่วมกับหัวหน้าคลอง ประการที่สี่ ตรวจสอบดูแลการใช้น้ำในคลองส่งน้ำ เพื่อให้เกิดความสะอาดและเป็นธรรม ประการที่ห้า ตัดสินกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกด้วยกัน ประการที่หก เป็นผู้เก็บเงินค่าปรับจากสมาชิกกรณีที่ไม่มาร่วมกันซ่อมฝาย ลอกคลองส่งน้ำ ประการที่เจ็ด เก็บเอกสารที่สำคัญ ปัจจุบันคือ รายชื่อสมาชิกฝาย ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำความรู้ที่แต่เดิมเป็นการจำ แต่ปัจจุบันมีการจดบันทึกช่วยจำด้วย ประการที่แปด เป็นผู้ประสานงานกับหน่วยงานรัฐ เอกชน ในการขอสนับสนุนงบประมาณต่างๆ ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำ และต่อยอดความรู้เดิมที่ประสานเฉพาะภายในสมาชิกฝาย ถึงแม้ว่าในปัจจุบันจะมีการปรับเปลี่ยนผู้นำ ซึ่งสืบทอดจากคนในครัวเรือนของหัวหน้าน้ำเดิม แต่ก็ยังคงทำหน้าที่เช่นเดียวกัน ซึ่งในการสืบทอดเป็นเสมือนหนึ่งการสืบทอดขบวนน้ำด้วย จึงไม่เกิดปัญหากับสมาชิกแต่อย่างใด

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ฝายบ้านต้องมีการปรับเปลี่ยนหัวหน้าฝายมีเหตุผลเดียวคือ พ่อง่องชราภาพ จึงได้มอบหมายตำแหน่งหัวหน้าน้ำให้กับลูกเขยคนเล็ก ซึ่งมอบให้เมื่อ 4-5 ปีมาแล้ว ก็ประมาณปี พ.ศ. 2544 ชื่อนายมัด เตือนประโยชน์ เมื่อถามเหตุผล พ่อง่องกล่าวว่า “นี่พ่อเป็นคนต้นคิดทำ แล้วนายมัดแม้จะเป็นลูกเขย แต่ก็ทำมาหากินเลี้ยงพ่อแม่ร่วมกับลูกสาวคนเล็ก ก็ต้องให้เขาจัดการ และที่ผ่านมาก็ไม่มีปัญหาอะไร” เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้ในการปรับเปลี่ยนผู้นำจะมีวิธีการการในลักษณะสืบทอดจากผู้นำเดิม แต่ก็ไม่ได้สร้างปัญหา หรือข้อขัดข้องใจกับสมาชิกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเหตุผลก็มีลักษณะที่สอดคล้องกับอดีตผู้นำได้กล่าวถึงมาแล้วนั้น ดังที่ได้มีการสอบถามจากตัวแทนครัวเรือนสมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านถึงประเด็นการสืบทอดตำแหน่งผู้นำฝายบ้าน ทุกคนเห็นด้วย โดยจากการสังเกตบรรยากาศการพูดคุย สีน้า และคำพูดจากตัวแทนผู้ใช้น้ำแล้วเป็นที่ประจักษ์ว่าเป็นความชอบธรรมที่อดีตผู้นำจะทำได้ เนื่องจากมองว่าพ่อง่องเป็นคนต้นคิดทำฝาย ถ้าไม่อย่างนั้นบ้านนี้ก็อาจจะไม่มีฝายบ้านก็เป็นได้ เป็นการแสดงให้เห็นว่า เขาให้คุณค่า ศรัทธา เชื่อมั่น กับคนต้นคิดหรือผู้ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นครุภูมิปัญญาในด้านการบุกเบิก ก่อสร้างฝายเพื่อจัดการน้ำให้ได้ทำมาหากินสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบันได้

ข. หัวหน้าคลองส่งน้ำ ซึ่งเป็นบทบาทหน้าที่ที่จะช่วยหัวหน้าฝายและพบในเฉพาะกับฝายบ้าน ตำแหน่งดังกล่าวเกิดจากคลองส่งน้ำฝายบ้าน มี 2 สาย เพื่อให้เกิดการดูแลและจัดการได้อย่างเป็นธรรม หัวหน้าน้ำจึงเลือกผู้ช่วย ซึ่งรู้จักกันในนาม หัวหน้าคลอง

ในปัจจุบันหัวหน้าคลองสาย 1 คือนายมัด เตือนประโยชน์ ซึ่งเป็นหัวหน้าน้ำคนปัจจุบัน และคลองสาย 2 คือ นายสำเลา โถปิ่น จากการพูดคุยกับหัวหน้าคลอง พอสรุปได้ดังนี้ ประการแรก เป็นผู้สำรวจความเรียบร้อย และความเสียหายของคลองส่งน้ำแต่ละสาย เพื่อนำไปสู่การกำหนดแนวทางในการขุดลอก ซ่อมแซมคลองในแต่ละปีก่อนถึงฤดูกาลทำนา โดยมีกระบวนการทำงานคือ เมื่อคลองต้องซ่อมหรือปรับปรุง ก็จะแจ้งหัวหน้าฝ่าย ประธานสมาชิก และดูแลจัดการให้สำเร็จ ประการที่สอง เป็นผู้ช่วยตรวจตราดูแลการใช้น้ำของสมาชิกหลังจากได้มีการแบ่งปันน้ำกันแล้วให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ หากพบปัญหาที่จะมีการแจ้งหัวหน้าน้ำเพื่อร่วมกันตรวจสอบ และตัดสินใจ โดยบทลงโทษแต่เดิมทุกๆ เรื่องจะตักเตือน และเปิดโอกาสให้ชี้แจง แต่ในปัจจุบันตักเตือน เปิดโอกาสให้ชี้แจง และมีการปรับในบางกรณีที่สำคัญ เช่น มีการขโมยน้ำ ซึ่งปรับตั้งแต่ 500 บาทขึ้นไป ที่ผ่านมาก็ไม่มีใครโดนปรับเงิน ประการที่สาม ช่วยเหลือกิจกรรมที่ได้รับมอบหมายจากหัวหน้าฝ่าย

ค. ผู้ช่วยหัวหน้าฝ่าย หรือบางครั้งสมาชิกเรียกว่า ผู้ช่วยเก็บเงิน พบที่ฝายนาเหนือ ซึ่งผู้ช่วยหัวหน้าฝ่าย มีหน้าที่เก็บเงินทุกอย่างที่เกี่ยวข้องในการทำกิจกรรมของฝายนาเหนือ และช่วยเหลือหัวหน้าฝ่ายในส่วนอื่นๆ ที่ขอให้ช่วยเหลือ ซึ่งครอบคลุมกิจกรรมทั้งในด้านการปรับปรุง ดูแลรักษาระบบการจัดการน้ำจากฝายทั้งระบบ

(2) สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ในภาพรวมเกี่ยวกับสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำและบทบาทหน้าที่สำคัญในการดำเนินกิจกรรมเพื่อใช้น้ำร่วมกัน กลุ่มผู้ใช้น้ำทุกๆ ฝายไม่ต่างกันมากนัก แต่จะต่างกันบางประเด็นเท่านั้น กล่าวคือ ฝายบ้านจะมีการกำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับสมาชิก ซึ่งมีความชัดเจน และหลากหลายแต่ละยุคสมัย ส่วนฝายอื่นๆ ก็จะไม่ชัดเจนนัก อีกทั้งทุกฝายไม่มีการบันทึกเป็นบทบาทหน้าที่ของสมาชิกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งบทบาทที่ความรับผิดชอบของสมาชิกที่สำคัญโดยรวมสรุปได้ดังนี้

ก. ปฏิบัติตามกฎระเบียบของกลุ่มทุกๆ เรื่อง นอกเหนือจากฝายบ้านจะบอก หรือช่วยกันทำไม่มีกฎเกณฑ์ชัดเจน

ข. ร่วมกิจกรรม และลงเงินหรือออกเงินตามความจำเป็นในการทำกิจกรรมต่างๆ ซึ่งประเด็นนี้มีความชัดเจน และปฏิบัติเหมือนกันทุกฝาย ซึ่งได้เรียนรู้จากฝายบ้านเป็นสำคัญ เช่น กิจกรรมในการบำรุงรักษา ปรับปรุง ซ่อมแซมฝาย และคลองส่งน้ำ ซึ่งการร่วมกิจกรรมดังกล่าวในลักษณะของการลงแรงหรือการส่งตัวแทนแรงงานไปร่วมกิจกรรมของแต่ละครัวเรือน ดังเช่น เมื่อมีการซ่อมแซมฝาย สมาชิกฝายหรือผู้ใช้น้ำทุกครัวเรือนต้องมาร่วมครัวเรือนละ 1 คน โดยต้องควมมาทำกิจกรรมนั้นๆ ได้ ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นแรงงานชายทั้งสิ้น นอกเหนือจากนี้แรงงานหญิงก็จะมีส่วนร่วมในด้านการจัดเตรียมอาหารการกิน ซึ่งก็จะมาช่วยกัน

ทำ เป็นบทบาทที่ถูกจัดแบ่งโดยธรรมชาติของการใช้แรงงานของชาวบ้าน หากใครไม่มาร่วมกิจกรรม ในอดีตจะต้องมีการชี้แจงเหตุผล ด้วยวิธีการบอกกล่าวผ่านหัวหน้าน้ำ หรือกรณีที่ไม่มีหัวหน้าก็บอกผ่านผู้ที่มีบทบาทในฝ่ายซึ่งชาวบ้านจะรับรู้กัน ดังกรณีตัวอย่างเช่น ฝ่ายผาข้าวหลามไม่มีหัวหน้าฝ่าย แต่มีผู้นำธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองโดยการนึกถึงภาระรับผิดชอบ และสำนึกที่จะทำงาน คือ นายสมิง สอนลา ที่จะทำหน้าที่ประสานสมาชิกที่ใช้น้ำซึ่งเป็นพี่ๆ น้องกัน ก็จะต้องไปบอกกล่าวคนนี้ให้ทราบ หรือกรณีของฝ่ายบ้านก็บอกหัวหน้าน้ำ หากไม่สมเหตุสมผลก็จะมีการดักเตือนกัน หรือกรณีตัวอย่างการลงเงินในการปรับปรุงฝ่ายบ้าน หากมีการใช้วัสดุที่ต้องจ่ายเงินซื้อซึ่งได้แก่ ปูนซิเมนต์ สมาชิกจะต้องออกค่าปูน 1 ถุงต่อพื้นที่ทำนา 1 ไร่ ซึ่งจะได้ ส่วนอุปกรณ์อื่นๆ ที่ชาวบ้านมีอยู่แล้ว จะต้องช่วยกันถือมาคนละไม้คนละมือทั้งในวันที่ซ่อมแซม หรือขุดลอกวัสดุดังกล่าวได้แก่ จอบ เสียม มีด เป็นต้น ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดกฎเกณฑ์ของกลุ่มต่อไป

ก. จ่ายเงินค่าสมาชิก หรือภาษาที่ชาวบ้านใช้ “ค่าเปิดทางน้ำ” ทางน้ำละ 5,000 บาท จ่ายครั้งเดียว ซึ่งในประเด็นนี้มีหลักเกณฑ์ในการเข้าเป็นสมาชิกเฉพาะของฝ่ายบ้านฝายนาเหนือ และฝายห้วยหม้อแตกเท่านั้น เนื่องจากฝายบ้านและฝายห้วยหม้อแตกในช่วงที่เริ่มก่อสร้างฝายเป็นการรวมกันไม่กี่ครัวเรือน และครัวเรือนดังกล่าว ได้มีการลงทุน ลงแรงไปก่อน การจ่ายเงินค่าสมาชิก หรือค่าเปิดทางน้ำที่ชาวบ้านเข้าใจ จึงเป็นความยินยอม และเป็นความชอบธรรมในการจัดการที่จะนำเงินดังกล่าวไปคืนให้กับผู้ที่ลงทุนไปก่อน

กล่าวโดยสรุปเกี่ยวกับโครงสร้างกลุ่มกับการจัดการน้ำจากฝายของชาวบ้าน เป็นรูปธรรมที่สะท้อนให้เห็นว่ามีรูปแบบการจัดโครงสร้างกลุ่มอย่างง่าย ๆ มีความยืดหยุ่น และเป็นไปตามรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน และลักษณะการจัดการทั้งสองลักษณะภายใต้โครงสร้างกลุ่มทั้งที่เป็นทางการและเครือญาติพบว่ามีวิธีการจัดการที่ไม่ซับซ้อนยุ่งยากในการดำเนินการ จำนวนสมาชิกมีความเปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนมือของผู้ถือครองและสภาพการใช้ประโยชน์จากฝายซึ่งเป็นไปตามกิจกรรมการผลิตในแต่ละพื้นที่ แม้บางส่วนจะมีการปรับเปลี่ยนกิจกรรมการผลิต ที่อาจต้องพึ่งพาน้ำและไม่พึ่งพาน้ำจากระบบดังกล่าว ในการทำกิจกรรมก็ยังคงรักษารูปแบบการมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาฝายยังคงอยู่ เช่นเดียวกับสถานะของสมาชิกก็ไม่เปลี่ยน จะกลับมาใช้น้ำเมื่อไรก็ได้ ดังนั้นลักษณะการจัดการภายใต้โครงสร้างการจัดการกลุ่มทั้งสองลักษณะ จึงเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้รายละเอียดการจัดการน้ำมีความต่างกัน และในด้านโครงสร้างของกลุ่มทั้งสองลักษณะแสดงให้เห็นถึงพลังที่สำคัญในการขับเคลื่อนให้เกิดปฏิบัติการในการจัดการน้ำ ที่มีความยืดหยุ่น ควบคุมได้ โดยมีระบบคุณค่าทางด้านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ที่กลุ่มทุกฝ่ายมีเป็นพื้นฐาน ทำให้เกิดการใช้ประโยชน์ร่วมกันได้เป็นอย่างดี ซึ่งดีกว่ากฎเกณฑ์ที่ตั้งขึ้นมา ระบบการจัดการที่เกิดขึ้นภายใต้โครงสร้างกลุ่มผู้ใช้น้ำ

ดังกล่าว เป็นการสืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น และในการกำหนดบทบาทหน้าที่ที่สำคัญของทั้งสมาชิกและผู้นำ ดังที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้ บทบาทหน้าที่ดังกล่าวไม่ได้ถูกกำหนดแน่นอนตายตัว แต่เป็นไปตามกิจกรรมการใช้ ดูแลรักษา และในส่วนที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้เป็นหน้าที่ความรับผิดชอบของกลุ่มที่เป็นทางการ กลุ่มที่ไม่เป็นทางการ มีฐานความสัมพันธ์ทางเครือญาติค่อนข้างสูง ซึ่งเป็นไปตามระบบการจัดการน้ำจากฝายที่ไม่ยึดรูปแบบตายตัว รวมทั้งมีการปรับตัวให้เป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่อง ขณะเดียวกันที่ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบไม่ว่าผู้ใช้น้ำจากฝายจะอยู่ในฐานะที่เป็นสมาชิกผู้นำก็ตาม ส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดความเข้าใจ นำไปสู่การปฏิบัติตามในหน้าที่และความรับผิดชอบตามความหลากหลายของการรวมตัวและการจัดการ โดยเรียนรู้ผ่านภาคปฏิบัติการการใช้น้ำจากฝายเป็นสำคัญ และถึงแม้ว่าหน้าที่ต่างๆ จะไม่ถูกบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ชาวบ้านก็ถือปฏิบัติร่วมกันได้ เพราะการปฏิบัติในกิจกรรมต่างๆ เกิดจากความเข้าใจอย่างถ่องแท้ทั้งในด้านกิจกรรมและวิธีการจัดการในการใช้ประโยชน์ร่วมกันที่ได้เรียนรู้ผ่านร้อนผ่านหนาวสืบทอดมาอย่างยาวนาน และในส่วนที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้เป็นข้อกำหนดหรือกฎเกณฑ์ที่สำคัญที่ช่วยการใช้น้ำร่วมกันเป็นไปอย่างเหมาะสม ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ดังที่เขาวัดลักษ์ อภิวัดลักษ์ (2536 อ้างถึงใน สมหมาย เลิศนา, 2544) ได้กล่าวถึงภายใต้หลักการจัดการทรัพยากรชุมชน นั้นมีเป้าหมายหลักอยู่ที่ประชากรภายในชุมชนจะเป็นผู้รู้ระบบทรัพยากรปัญหาและศักยภาพได้ดีที่สุด โดยภายใต้กลยุทธ์ในการดำเนินงานประกอบด้วย (1) ชุมชนเป็นผู้ดำเนินการเองซึ่งกระทำโดยการให้ความสำคัญต่อสภาพพื้นที่ของท้องถิ่น การทำความเข้าใจระบบการใช้ทรัพยากรและประโยชน์ต่างๆ ตลอดจนความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโดยมองให้ครอบคลุมทุกระดับ (2) ให้ชุมชนเป็นศูนย์กลาง ในการกระตุ้นให้เกิดกิจกรรมร่วมของชุมชน และการกระจายผลประโยชน์ที่ไม่มุ่งเน้นภาคเอกชนเป็นสำคัญ (3) สร้างระบบการตัดสินใจระดับล่างภายในชุมชน กระทำได้โดยการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นหรือชุมชนผู้ท้องถิ่น เพื่อให้ความอิสระ และสามารถควบคุมได้ด้วยตนเอง ขณะเดียวกันก็ควรจะต้องอยู่ภายใต้ระบบวัฒนธรรมของท้องถิ่นหรือระเบียบแบบแผนของชุมชนเป็นแนวทาง

เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับการจัดการทางสังคมของกลุ่มผู้ใช้น้ำแล้ว ในเบื้องต้นเกี่ยวกับลักษณะของกลุ่มในการจัดการ การกำหนดโครงสร้างและบทบาทหน้าที่ รวมถึงกฎเกณฑ์ต่างๆ นั้น แสดงให้เห็นชัดเจนว่า เป็นกระบวนการทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินการเป็นไปได้อย่างดี เป้าหมายเดียวกันคือ การจัดการน้ำเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ร่วมกัน อย่างเป็นธรรม และภายใต้การกำหนดโครงสร้างกลุ่มในการจัดการจะมีลักษณะที่หลากหลายและเป็นไปตามวิธีการดำเนินชีวิตดั้งเดิมของท้องถิ่นเป็นสำคัญ ดังที่เราจะพบว่า ลักษณะการจัดการกลุ่มที่มีความเป็น

ทางการ ก็เกิดจากองค์ประกอบของสมาชิกที่มาจากหลากหลายครัวเรือน หลากหลายลักษณะสายสัมพันธ์ แนวทางในการจัดการจึงต้องกำหนดบนฐานของความหลากหลายดังกล่าว เพื่อให้การใช้น้ำร่วมกัน ตลอดทั้งการรักษาแนวทางการใช้น้ำให้เป็นไปตามข้อกำหนดต่างๆ ด้วย และภายใต้ระบบการจัดการน้ำของชาวบ้านที่สะท้อนผ่านการจัดการกลุ่ม รูปแบบโครงสร้าง บทบาทหน้าที่ ในเบื้องต้นว่า เป็นระบบการจัดการที่ไม่แยกส่วน กล่าวคือ การจัดการแสดงให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากรต่างๆ และกับสิ่งเหนือธรรมชาติ การเชื่อมโยงความรู้ในการจัดการจึงช่วยทำให้เกิดความสมดุล และโดยวิธีการต่างๆ ถูกกำหนดโดยชาวบ้านปฏิบัติโดยชาวบ้าน ไม่ได้คิดยึดระบบการจัดการจากภายนอกหรือระบบรัฐแต่อย่างใด ภายใต้หลักการจัดการของชุมชนที่สะท้อนผ่านแนวทางการกำหนดรูปแบบโครงสร้างทางสังคมในการจัดการผ่านกลไกของกลุ่มผู้ใช้น้ำนั้น จึงนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้

3) ระเบียบกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดในการใช้น้ำจากฝาย

ระเบียบกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดในการใช้น้ำจากฝายนั้น เป็นตัวสะท้อนให้ทราบถึงระบบการจัดการน้ำที่ครอบคลุมทั้งการใช้ การควบคุม ดูแลรักษา และการอนุรักษ์ไปพร้อมๆ กัน ซึ่งเมื่อก้าวถึงระเบียบกฎเกณฑ์ บางครั้งชาวบ้านเรียกว่าข้อกำหนด หรือบางครั้งเรียกสั้นๆ ว่ากฎเกณฑ์ หากจะเปรียบเทียบกับทางเหนือก็จะเรียกว่า สัญญาเหมืองฝาย ซึ่งในการจัดการน้ำของกลุ่มต่างๆ ของบ้านวังสวาบยังพบว่า กฎเกณฑ์ในการใช้น้ำร่วมกันของสมาชิกเป็นตัวสะท้อนถึงความแตกต่างของกฎเกณฑ์ ภายใต้จุดมุ่งหมายในการจัดการน้ำให้เกิดความเท่าเทียมและเป็นธรรมเช่นเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวถึงเกี่ยวกับลักษณะการจัดการกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีทั้งที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ ซึ่งรูปแบบโครงสร้างกลุ่มที่แตกต่างกันดังที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นแล้ว โดยเฉพาะกลุ่มที่เป็นทางการก็จะมีกฎเกณฑ์ในเรื่องต่างๆ ก่อนข้างชัดเจนตามแบบของชาวบ้าน กล่าวคือลักษณะของกฎเกณฑ์ก็จะมีความเป็นทางการด้วย ส่วนกลุ่มที่มีลักษณะการจัดการไม่เป็นทางการ สิ่งที่ยึดถือปฏิบัติบางครั้งชาวบ้านเข้าใจว่าไม่ใช่กฎเกณฑ์ แต่จริงๆ แล้วมีนัยยะที่เป็นกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดเช่นกัน เนื่องจากภายใต้กิจกรรมหลายเรื่องก็มีข้อกำหนดในการปฏิบัติร่วมกัน เช่น การสมทบเงิน ก็มีการสมทบในวิธีไม่ต่างจากฝายบ้าน หรือการลงแรงก็เช่นเดียวกัน แต่อาจต่างกันในเรื่องรายละเอียดวิธีการจัดการ ที่มีความเข้มข้นต่างกันเท่านั้น ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มที่ไม่เป็นทางการก็จะมีกฎเกณฑ์ที่ถือปฏิบัติอย่างไม่เป็นทางการด้วยเช่นกัน และเพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงความหลากหลายของกฎเกณฑ์ที่ปรากฏ เนื้อหาที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้จะได้กล่าวครอบคลุมถึงประเด็นหลักสำคัญได้แก่ ลักษณะของกฎเกณฑ์ การจำแนกกฎเกณฑ์ในประเด็นต่างๆ และรายละเอียดของกฎเกณฑ์ที่ถือปฏิบัติ การปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ และกลไกที่ใช้ในการควบคุมรักษาให้เกิดการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ซึ่งแบ่งเป็นกลไกกลุ่มอันได้แก่

การกำหนดบทลงโทษ และกลไกทางจารีตอันได้แก่สุภาษิตคำสอน ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

(1) ลักษณะของกฎเกณฑ์ ลักษณะของกฎเกณฑ์ที่ปรากฏในการใช้น้ำร่วมกันของกลุ่มผู้ใช้น้ำแต่ละฝ่ายสามารถสรุปได้เป็น 2 ลักษณะคือ กฎเกณฑ์ที่เป็นทางการ กฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งทั้งสองลักษณะมีการใช้กลไกทางจารีตในการควบคุมดูแล ซึ่งประกอบด้วย สุภาษิตคำสอน และความเชื่อเรื่องผีที่ปฏิบัติผ่านการทำพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 การบูชาผีฝ่าย เป็นต้น ทั้งนี้กฎเกณฑ์ทั้งสองลักษณะนั้นจะไม่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ในส่วนของกฎเกณฑ์ที่ถือว่าเป็นทางการที่สุดพบที่ฝายบ้าน ร่องลงมาที่ฝายนาเหนือ ห้วยหม้อแตก ในความเป็นทางการในที่นี้หมายความว่า มีกฎเกณฑ์ที่ถือปฏิบัติและมีการพัฒนา รวมทั้งถูกนำมาใช้ตามความเหมาะสมกับกิจกรรมการจัดการน้ำร่วมกันอย่างต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน สมาชิกเข้าใจและรับรู้ร่วมกันเป็นอย่างดี แม้ว่าจะไม่ถูกกำหนดหรือบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรก็ตาม ส่วนกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นทางการ จะมีลักษณะที่เหมือนไม่มีกฎเกณฑ์ หรือบางครั้งผู้ใช้น้ำเองก็ไม่ถือว่ามีกฎเกณฑ์ แต่เมื่อผู้วิจัยสอบถามถึงวิธีการใช้น้ำร่วมกันในด้านต่างๆ ก็พบว่าในความไม่มีกฎ อาจกล่าวได้ว่ามีกฎที่ถือปฏิบัติร่วมกัน แต่ถือว่ามีไม่เป็นทางการ เนื่องจากโดยวิธีการนำมาใช้มันสอดแทรกอยู่ในวิถีชีวิตของการอยู่ร่วมกัน ดังที่ผู้รู้จากฝ่ายผาขาวหลามและห้วยกกกุด ได้กล่าวว่า “เวลาจะใช้น้ำ ทำกิจกรรมอะไรก็ตาม ทำร่วมกันแบบพี่ๆ น้องๆ ปกติ” ซึ่งสมาชิกฝ่ายกลุ่มนี้กล่าวประโยคเดิมๆ หลายๆ ครั้งอีกว่า “ใช้ชีวิตแบบขอกันเอา” และในปัจจุบันบางอย่างก็พบปัญหาบ้าง แต่ก็สามารถจัดการได้ หากถามว่าทราบหรือไม่ว่าฝ่ายอื่นๆ เขามีกฎเกณฑ์ใช้น้ำ นายคำมูล สีสุทนต์และเพื่อนๆ จากฝ่ายผาขาวหลามตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า “เขาแบ่งขบวนน้ำกัน ขบวนน้ำพ่อใหญ่จ่อง พ่อใหญ่มัด” ฝ่ายนี้ไม่ต้องแบ่ง ขอกันเอา” ชาวบ้านยังยืนยัน เป็นเสมือนความต่างบนความเหมือน ในระหว่างกฎที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ ถึงแม้ทั้งสองลักษณะตามเงื่อนไขที่แตกต่างกันไป แต่ก็ยังมีเป้าหมายเดียวกันคือ “เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม” ตามแนวคิดดังกล่าวในบางครั้งคำว่ากฎเกณฑ์ก็ไม่มีมีความจำเป็นเท่ากับ วิธีการของกฎที่ไม่เป็นทางการ “ขอกันเอา ทั้งนี้ไม่ว่าลักษณะกฎเกณฑ์จะเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ ทั้งสองลักษณะมีสิ่งที่จะช่วยธำรงความหลากหลายตามแบบวิธีการจัดการของชาวบ้านไว้ได้ก็คือ กลไกทางจารีต ซึ่งช่วยรักษาให้เกิดการถือปฏิบัติในการใช้น้ำร่วมกันเป็นอย่างดี จะเห็นได้ชัดเจนว่าเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้กลุ่มที่มีลักษณะที่ไม่เป็นทางการเริ่มมีกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการขึ้น เนื่องจากความหลากหลายของสมาชิกที่มีเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ส่งผลให้กฎเกณฑ์ต้องมีการปรับเพิ่มความชัดเจนในการปฏิบัติด้วยเช่นกัน

(2) การจำแนกกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำที่มีอยู่ในปัจจุบัน เมื่อพิจารณาใน ส่วนของกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีอยู่ในปัจจุบันพบว่า ในการกำหนดกฎเกณฑ์ การใช้น้ำร่วมกันนั้นเกิดมาจากการที่กลุ่มผู้ใช้น้ำประสบปัญหาในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการ แบ่งปันน้ำ การลงทุน ลงแรงของสมาชิก ซึ่งมีลักษณะที่ก่อให้เกิดความไม่เท่าเทียม ซึ่งจะนำไปสู่ ความขัดแย้งในกลุ่มได้ กลุ่มฝายบ้านซึ่งเป็นต้นแบบของการพัฒนากฎเกณฑ์มาใช้ควบคุมดูแล การใช้น้ำกลุ่มแรกๆ ร่วมกับตัวแทนสมาชิก คิดหาทางออกในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ทั้งนี้ก็ จะมีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป รายละเอียดของเนื้อหากฎเกณฑ์มีการปรับปรุงให้เหมาะสมกับ ยุคสมัยอย่างไม่หยุดนิ่ง รวมทั้งประเด็นเนื้อหาของกฎเกณฑ์ในแต่ละเรื่องไม่ได้เริ่มจากการ กำหนดครอบคลุมทุกเรื่องทุกประเด็นปัญหา แต่การกำหนดจะเป็นไปตามสภาวการณ์ มีการ กำหนดผ่านกระบวนการทางสังคมตามวิถีการดำรงชีวิตปกติดังที่ได้กล่าวถึง และถึงแม้ว่า กฎเกณฑ์ต่างๆ ไม่ได้กำหนดเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ก็เป็นที่รับรู้ที่ใครมีสิทธิ์เข้ามาใช้น้ำตอน ไหน และชัดเจนว่าสมาชิกต้องเป็นผู้ที่มีพื้นที่ทำกินในอาณาบริเวณรอบๆ ฝายนั้น ซึ่งกฎเกณฑ์ ในการใช้น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่ปรากฏโดยรวม ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 6 ประเด็นหลักๆ คือ การ เข้าเป็นสมาชิก การได้มาของผู้นำหรือหัวหน้าฝาย การเข้าร่วมประชุม การจัดสรร หรือการ แบ่งปันน้ำ และการใช้แรงงานในการทำกิจกรรมต่างๆ และการสมทบเงินในการทำกิจกรรม ต่างๆ โดยทั้งการใช้แรงงานและการสมทบเงินส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมดูแลรักษาและการ ปรับปรุงพัฒนาระบบการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย ซึ่งมีรายละเอียดที่จะนำเสนอ ดังนี้

ก. กฎเกณฑ์การเข้าเป็นสมาชิก

การเข้ามาเป็นสมาชิกของฝายแต่ละฝายมีเงื่อนไขในการเข้ามา แตกต่างกันไปในแต่ละฝาย อาจกล่าวได้ว่าภายใต้โครงสร้างกลุ่มและลักษณะการจัดการที่ได้ กล่าวถึงในเบื้องต้น เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้แนวทางการเข้าเป็นสมาชิกมีความแตกต่างกัน เช่น ภายใต้ลักษณะกลุ่มเครือญาติที่มีโครงสร้างไม่ซับซ้อน การเป็นสมาชิกเป็นไปได้โดยไม่มีเงื่อนไข ใดๆ เนื่องจากชาวบ้านถือว่าการทำงานที่ใช้น้ำในฝายเดียวกันก็ถือว่าเป็นสมาชิกกลุ่มฝายนั้นๆ ส่วน การเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีลักษณะที่เป็นทางการ และมีโครงสร้างกลุ่มที่ชัดเจนนั้น การเข้าเป็นสมาชิกจะถูกกำหนดเงื่อนไขที่ชัดเจนเป็นลำดับ กล่าวคือ ในช่วงที่ฝายเริ่มรับน้ำ และ สามารถแบ่งปันน้ำไปยังพื้นที่ทำกินในส่วนต่างๆ ได้ เป็นช่วงที่ชาวบ้านผู้ก่อตั้งกลุ่มก็เริ่มกำหนด เงื่อนไขการเข้าเป็นสมาชิกด้วยเช่นกัน โดยมีประเด็นที่สำคัญภายใต้เงื่อนไขการเข้าเป็นสมาชิก กลุ่ม เมื่อมีการสมัครเป็นสมาชิกเพื่อใช้น้ำจากฝาย สมาชิกจะต้องจ่าย ค่าเปิดทางน้ำ หรือตามที่คน ตัวไปเข้าใจค่าเปิดทางน้ำ ก็คือเงินที่จะต้องจ่ายแรกเข้านั่นเอง “ทางน้ำ” กับการให้ความหมายของ ชาวบ้าน หากพิจารณาถึงลักษณะทางกายภาพ “ทางน้ำ” พ่อง่อง โทงูเขี้ยว ผู้รู้จากฝายบ้านกล่าว

ว่า “ทางคนก็คือ ถนน ทางน้ำก็คือ เหมืองคือคลองที่ส่งน้ำเข้าหานี้แหละ” เปรียบเทียบให้เห็นชัดเจนเมื่อนำมาใช้ในส่วนของระบบการจัดการน้ำในรูปแบบฝายในที่นี้ความหมายว่า ช่องทางระบายน้ำ หรือช่องทางที่แยกจากฝาย ส่งน้ำไปยังพื้นที่ต่างๆ นั่นเอง ดังนั้นเมื่อผู้ใช้น้ำจากฝายที่มีข้อกำหนดดังกล่าว “ค่าเปิดทางน้ำ” จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเข้าเป็นสมาชิกอย่างเท่าเทียม สะท้อนให้เห็นชัดเจนว่าเป็นเงื่อนไขประการสำคัญของการเข้ามาเป็นสมาชิก ซึ่งถูกพัฒนามาพร้อมๆ กับการให้โอกาสเพื่อนบ้านคนอื่นๆ กรณีฝายบ้านซึ่งเป็นกลุ่มแรกที่เริ่มต้นแนวคิดดังกล่าว โดยที่เงื่อนไขนี้ถูกกำหนดในช่วงที่สร้างเป็นฝายหินภูเขา และฝายสามารถกักเก็บน้ำได้แล้ว ถ้าจะกล่าวถึงช่วงแรกของการสร้างฝายซึ่งมีเพียง 6 ครัวเรือนเท่านั้นซึ่งเป็นผู้ลงทุน ลงแรงจากคนในครัวเรือน ฝายยังใช้การไม่ได้ ก็ยังไม่มีมีการจ่ายค่าเปิดทางน้ำ ดังนั้นค่าเปิดทางน้ำจึงถูกกำหนดโดยกลุ่มที่เริ่มต้นสร้างฝาย เป็นค่าแรกเข้าที่สมาชิกต้องจ่ายเป็นเงิน ทั้งนี้ในการเข้าเป็นสมาชิกไม่ได้เกิดจากการประชาสัมพันธ์ของกลุ่ม แต่เกิดจากความต้องการของชาวบ้านที่มีที่ทำกิน ซึ่งแต่เดิมก็ทำข้าวไร่มีความต้องการที่จะมาขอใช้น้ำทำนาดำ ก็ทยอยกันเข้ามาเป็นสมาชิก และยินดีที่จ่ายค่าเปิดทางน้ำดังกล่าว

กระบวนการในการกำหนดของกลุ่มฝายบ้านเริ่มต้นจากการปรึกษาหารือกัน คิดถึงการลงทุน ลงแรง มีการประมาณการณ้ค่าวัสดุอุปกรณ์ต่างๆ และมีข้อสรุปร่วมกันว่าจะคิดค่าสมาชิก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ค่าเปิดทางน้ำ” โดยคิดทางน้ำละ 5,000 บาท ซึ่ง 1 ทางน้ำ ก็เท่ากับการแบ่งน้ำ 1 ขวบ ซึ่งสมาชิกที่เข้ามาใหม่ต้องเสีย นายจ๋อง โตฎูเขียว ผู้รู้และอดีตหัวหน้าฝายบ้านแล้วว่า “ค่าเปิดทางน้ำเสียเพื่อเดียว เมื่อไรที่มีการเปิดทางน้ำ ก็จะมีการขุดคลองส่งน้ำสายดั้งเดิมให้สามารถตัดผ่านไปที่นาของสมาชิก โดยครัวเรือนนั้นๆ จะต้องรับผิดชอบจ่ายเงิน จะขุดเอง หรือลงแขกใครมาช่วยก็แล้วแต่วิธีการของเขา” พื้นที่ที่ถือครองในอดีตอาจมีเจ้าของเพียง 1 ราย แต่ปัจจุบันถูกแบ่งปันให้หลายๆ หลานๆ ก็ให้ถือว่าไม่ต้องมีการเสียเงินอีก เป็นสมาชิกฝายโดยชอบธรรม ส่วนกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายอื่นๆ ได้แก่ ฝายห้วยหม้อแตก ฝายนาเหนือ ก็ได้เรียนรู้ข้อกำหนดเรื่องดังกล่าวนำมาปรับใช้กับกลุ่มตนเองในช่วงที่สมาชิกมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันฝายผาข้าวหลาม ฝายห้วยกกกภูมก็ไม่มีหลักการหรือข้อกำหนดดังกล่าว เนื่องจากสมาชิกภายในกลุ่มแม้จะมีจำนวนมากขึ้น แต่ถ้าเทียบกับทุกฝายแล้ว สมาชิกก็ยังคงมีฐานความสัมพันธ์ทางเครือญาติกันแน่นแฟ้นกว่าทุกฝาย

จะเห็นว่าในการเปิดทางน้ำมีความสัมพันธ์กับการกำหนดระยะเวลาในการแบ่งปันน้ำโดยมีเงื่อนไขที่สำคัญอีกอย่างคือ แต่ละครัวเรือนสามารถเปิดทางน้ำได้ 2 ทาง หรือมีโอกาสได้ 2 ขวบน้ำเท่ากับหัวหน้าฝายได้ เพื่อให้สอดคล้องกับจำนวนพื้นที่ทำกิน แต่ต้องจ่ายค่าทางน้ำ 2 ทาง รวมเป็นเงิน 10,000 บาท โดยวิธีคิดที่จะกล่าวถึงนี้ถูกกำหนดโดยผู้ก่อการ

สร้างฝาย 6 คนร่วมกัน และช่วยกันประมาณการคร่าวๆ ถึงปริมาณน้ำที่ต้องใช้ โดยมีเงื่อนไขว่า หากครัวเรือนใดมีที่ทำกินที่จะใช้น้ำทำนาจำนวน 1-30 ไร่ จะได้สิทธิในการเปิดน้ำได้ 1 ทางน้ำ หรือเท่ากับชั่วโมง การเปิดใช้น้ำในแต่ละรอบ 1 วันหรือ 24 ชั่วโมงนั้น หากครัวเรือนใดมีพื้นที่ทำนาตั้งแต่ 30 ไร่ขึ้นไปจะสามารถขอได้ 2 ทางน้ำ และนั่นก็หมายถึงได้ 2 ขอบน้ำ หรือได้เปิดน้ำแต่ละครั้งๆ ละ 2 ชั่วโมง โดยในปัจจุบันก็ไม่มี การจ่ายค่าทางน้ำอีก เพราะถือว่าจ่ายครั้งเดียวอยู่ได้ตลอด เงื่อนไขการจ่ายค่าทางน้ำดังที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นยังพบที่กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายนาเหนือ ได้มาเรียนรู้กฎเกณฑ์จากฝายบ้าน เมื่อมีการขยายสมาชิกก็มีการนำไปใช้ในลักษณะเดียวกัน

นัยยะความหมายที่สำคัญของ“ค่าเปิดทางน้ำ”สำหรับกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายบ้าน ไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ทางด้านกายภาพ อันได้แก่ เส้นทางน้ำที่จะเปิดน้ำเข้าพื้นที่ทำกินเท่านั้น แต่ยังบ่งบอกถึงการร่วมลงทุน ลงแรง อีกทั้งยังมีความหมายสำหรับชาวบ้านด้วยกันในแง่ของสิทธิโอกาสมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำซึ่งเป็นของส่วนรวมร่วมกัน เพราะในการคิดเงินนั้นไม่ได้มุ่งหวังผลกำไร ดูจากเงื่อนไขในการจ่ายค่าเปิดทางน้ำก็จ่ายครั้งเดียว อาจกล่าวได้ว่า “การจ่ายค่าเปิดทางน้ำ” เป็นเสมือนแนวทางในการสร้างความเสมอภาคในการใช้น้ำจากฝายร่วมกันอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม อีกทั้งยังเกี่ยวข้องสัมพันธ์ในมิติทางสังคม การสร้างเงื่อนไขที่จะใช้น้ำหรือทรัพยากรร่วมกัน เป็นการบ่งบอกถึงโอกาสที่ชาวบ้านมอบให้กัน ซึ่งมีลักษณะให้สิทธิในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเท่าเทียมในโอกาสต่อไป ถึงแม้ว่าการคิดค่าทางน้ำจะเป็นตัวเงิน แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าทุกอย่างจะต้องซื้อด้วยเงิน เพราะเมื่อพิจารณาถึงวิถีคิดของชาวบ้านแล้ว เขาคิดจากฐานที่ว่า ช่วงที่ทำฝายมีผู้ก่อการได้ลงทุน ลงแรงไปแล้ว ไม่ที่ราย แต่คนมาใช้น้ำก็จะต้องมีการชดเชยสิ่งที่ผู้ริเริ่มได้ลงทุนไป จากวิถีคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าคิดภายใต้แนวทางการจัดการที่เน้นความเท่าเทียมและเป็นธรรม มากกว่าการมุ่งแสวงหาหรือการหวังผลกำไร และในช่วงแรกๆ เงินที่เก็บได้ก็เป็นความชอบธรรมที่ผู้ก่อการจะนำมาแบ่งปันกัน โดยไม่เกี่ยวกับสมาชิกคนอื่นๆ ซึ่งทุกฝายก็รับรู้ เข้าใจ

กล่าวโดยสรุปการเข้ามาเป็นสมาชิกของฝายแต่ละฝายมีเงื่อนไขในการเข้ามาแตกต่างกันไปในแต่ละฝาย อาจกล่าวได้ว่าภายใต้โครงสร้างกลุ่มและลักษณะการจัดการที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้น เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้แนวทางการเข้าเป็นสมาชิกมีความแตกต่างกัน เช่น ภายใต้ลักษณะกลุ่มเครือญาติที่มีโครงสร้างไม่ซับซ้อน การเป็นสมาชิกเป็นไปโดยไม่มีเงื่อนไขใดๆ เนื่องจากชาวบ้านถือว่าการที่มาน้ำในฝายเดียวกันก็ถือว่าเป็นสมาชิกกลุ่มฝายนั้นๆ ส่วนการเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีลักษณะที่เป็นทางการ และมีโครงสร้างกลุ่มที่ชัดเจนนั้น การเข้าเป็นสมาชิกจะถูกกำหนดเงื่อนไขที่ชัดเจนเป็นลำดับ กล่าวคือ ในช่วงที่ฝายเริ่มรับน้ำ และสามารถแบ่งปันน้ำไปยังพื้นที่ทำกินในส่วนต่างๆ ได้ เป็นช่วงที่ชาวบ้านผู้ก่อตั้ง

กลุ่มก็เริ่มกำหนดเงื่อนไขการเข้าเป็นสมาชิก ส่วนกลุ่มผู้ใช้น้ำลักษณะเครือข่ายจะไม่มีการจ่ายเงินค่าเปิดทางน้ำเนื่องจากเป็นฝ่ายของครัวเรือนและเครือข่ายที่มีสายสัมพันธ์กันค่อนข้างมาก ตั้งแต่พี่น้อง ญาติๆ ใกล้ชิด อาจกล่าวได้ว่าการเข้าเป็นสมาชิกมีเงื่อนไขอยู่ที่การที่สมาชิกต้องจ่ายทางน้ำ

จ. การได้มาซึ่งผู้นำหรือหัวหน้าฝ่าย เกี่ยวกับกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการได้มาซึ่งหัวหน้าฝ่ายหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “หัวหน้าน้ำ” กำหนดรูปแบบในการบริหารจัดการน้ำ (ฝ่าย) เริ่มตั้งแต่เรื่องวิธีการเลือกหัวหน้าน้ำหรือหัวหน้าฝ่าย แม้ไม่มีบันทึกไว้ว่าผู้นำจะต้องมีคุณสมบัติอย่างไร กรณีดังกล่าวพบเฉพาะที่ฝ่ายบ้าน ส่วนฝ่ายนาเหนือผู้นำที่มีอยู่ในปัจจุบันไม่ได้เลือกตั้งกันในกลุ่ม แต่เป็นที่ทราบกันว่าเป็นผู้นำเนื่องจากดูจากการเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงของกลุ่มในเรื่องต่างๆ รวมทั้งเป็นผู้ใช้น้ำที่อยู่ใกล้ฝ่าย และมีที่ดินมากกว่าคนอื่นๆ คือนายอุธรรม์ สอนสะอาด รวมทั้งมีการทำกิจกรรมทั้งทำนา และปลูกถั่วหลังนา ทุกๆ ปี ส่วนฝ่ายอื่นๆ ที่เหลือโดยเฉพาะฝ่ายผาขาวหลาม ซึ่งมีผู้ใช้น้ำจำนวนใกล้เคียงกับฝ่ายนาเหนือ แต่ความหลากหลายของครัวเรือนที่ไม่ใช่ญาติยังมีไม่มาก ส่วนใหญ่จะเป็นเครือญาติกัน จึงไม่มีหัวหน้าฝ่าย แต่ก็มีเหมือนผู้นำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เป็นผู้นำกิจกรรมต่างๆ ตามแต่จะเกิดขึ้น โดยมีจุดหมายเพื่อให้งานในการใช้น้ำสำเร็จ แต่ยังไม่มีการเลือกตั้งแต่อย่างใด ฝ่ายอื่นๆ แม้บางฝ่ายจะไม่มีผู้นำก็ตาม ก็ยังต้องการผู้นำที่มีความเป็นธรรมในการจัดการเป็นหลัก และวิธีการเลือกก็ไม่มีการกำหนดกฎเกณฑ์ไว้ว่าจะต้องเลือกโดยวิธีการใด เช่น กรณีตัวอย่างฝ่ายบ้าน ในอดีตการเลือกหัวหน้าฝ่าย จะมาจากความพอใจของสมาชิกที่รวมตัวกันสร้างฝายตั้งแต่ต้น กล่าวคือ ตั้งแต่เริ่มสร้างฝาย แล้วฝายนั้นใช้การได้ ซึ่งผู้เริ่มก่อการทั้ง 5 ครัวเรือนเห็นพ้องต้องกันให้นายจ๋อง โดฎุเขียวเป็นหัวหน้าฝ่าย และก็มี การพูดคุยตกลงกันในกลุ่มไม่กี่ปีก่อน โดยพิจารณาจากการที่นายจ๋องเป็นคนต้นคิดในการสานต่อการทำฝายจากพ่ออ๊อ โดฎุเขียวซึ่งเป็นบิดา อีกทั้งยังเป็นคนที่ประสานงานเก่ง มีที่ดินมากกว่าเพื่อน จะช่วยเป็นหูเป็นตาให้คนอื่นๆ ได้โดยไม่ต้องห่วงอะไร และที่สำคัญไม่เอาเปรียบเพื่อนคนอื่นๆ เมื่อมาถึงปัจจุบันนายจ๋องได้มอบตำแหน่งหัวหน้าฝ่ายให้ลูกเขยคนเล็กชื่อนายมัดเดือน ประโยชน์ (ลูกเขยคนเล็กทำมาหากินเลี้ยงพ่อแม่ของภรรยา) หัวหน้าฝ่ายหรือหัวหน้าน้ำในอดีต เป็นผู้นำความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เป็นส่วนหนึ่งทำให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้ในการก่อสร้างฝายอีกหลายแห่งในหมู่บ้าน ทั้งนี้ยังรวมถึงการจัดการทางสังคม และวัฒนธรรมที่มาพร้อมๆ กับการเรียนรู้ทางกายภาพในด้านต่างๆ อย่างไม่แยกส่วน เส้นทางของความรู้อย่างชัดเจนขึ้นเมื่อผู้ศึกษาได้เข้าใจและรับทราบถึงสถานะของสมาชิกฝ่ายต่างๆ ซึ่งบางรายเป็นทั้งสมาชิกฝ่ายบ้าน ฝ่ายห้วยหม้อแตก ฝ่ายผาขาวหลาม ลักษณะดังกล่าว การถ่ายทอดความรู้ โดยเฉพาะความรู้ทางการจัดการทางสังคม และวัฒนธรรมต่างๆ ระหว่างกัน รวมทั้งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้

ความรู้ที่เกิดขึ้น หรือแบ่งปันระหว่างฝ่ายเป็นไปอย่างง่ายดาย และเกิดจากความเข้าใจเพราะ บางส่วนได้เรียนรู้ ผ่านการคิด ปฏิบัติมาแล้วช่วงหนึ่งระหว่างที่ตนเป็นสมาชิกและใช้น้ำจากฝาย บ้าน เหล่านี้เป็นต้น

ในปัจจุบันนี้สมาชิกทุกคนก็ยังเห็นว่าจำเป็นต้องมีหัวหน้าฝาย ซึ่งวิธีการใดก็ไม่สำคัญเท่ากับที่ชาวบ้านยกย่องเชิดชูถึงผู้ที่เป็นต้นคิดก็ยอมมีสิทธิที่จะจัดการจะมอบ ตำแหน่งให้ใครก็ตาม เพราะมีความเชื่อมั่นว่าพอจะจัดการได้ และผู้นำคนใหม่ก็ไม่ได้เสียหายอะไร ก็ทำงานดี แต่เมื่อมีการถามถึงอนาคตเขายังบอกไม่ได้ เพราะเขาให้ความสำคัญกับคนต้นคิดเป็นสำคัญ ซึ่งไม่น่าแปลกใจ เนื่องจากคุณลักษณะบทบาทของผู้นำสมัยก่อน เป็นทั้งผู้นำด้านเทคนิค ทักษะ การจัดการ วางแผน การประสานความรู้ ซึ่งในยุคปัจจุบันเมื่อมีการเชื่อมต่อกับภายนอกได้งบประมาณจากภายนอกเข้ามา ยังเป็นการช่วยตอกย้ำความสำคัญของผู้นำ และนำไปสู่อำนาจที่สมาชิกหยิบยื่นให้ผ่านกฎเกณฑ์การใช้น้ำ เช่น ได้ขวน้ำมากกว่าสมาชิกปกติอีกหนึ่งขวน้ำ โดยไม่ต้องจ่ายค่าทางน้ำเพิ่ม และวิธีการสืบทอดตำแหน่งผู้นำดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นการสืบทอดขวน้ำตามไปด้วย อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงการยื่นหยัดอำนาจในการจัดการน้ำยังเป็นของตระกูลคนต้นคิดคือโตภูเขี้ยว จากกรณีดังกล่าวเมื่อถึงยุคสมัยปัจจุบันเกิดความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะในยุคนี้เป็นยุคของข้อมูลข่าวสาร การเรียนรู้เกิดขึ้นมาอย่างไม่จำกัด ดังกรณีเมื่อมีการถามความเห็นจากสมาชิกฝ่ายอื่นๆ โดยเฉพาะฝ่ายที่มีผู้นำที่เคยเป็นผู้นำทางการก็จะให้ความสำคัญกับการเลือกตั้ง มากกว่าการแต่งตั้ง แต่วิธีการได้มาซึ่งผู้นำของฝายบ้านเป็นกรณีที่สมาชิกทุกคนเห็นด้วย เพราะไม่ได้สร้างปัญหาแต่อย่างใด

ค. กฎเกณฑ์การเข้าร่วมประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำ ในกลุ่มทุกคนรวมถึงผู้นำ จะเป็นไปตามครรลองของการทำงานกลุ่ม หรือการทำงานร่วมกันของคนทั่วไป เมื่อมีการเรียกประชุมในปัจจุบันจะใช้วิธีให้ผู้ใหญ่บ้านช่วยประกาศทางหอกระจายข่าว ส่วนในอดีตจะใช้วิธีเดินบอกตามบ้านเพื่อนสมาชิกซึ่งอาจทำโดยสมาชิกด้วยกัน หัวหน้าคลอง หรือผู้ที่ได้รับมอบหมายจากหัวหน้าฝาย หรือตัวหัวหน้าฝายเอง ทุกครั้งที่มีการประชุมสมาชิกจะต้องเข้าร่วม ซึ่งเป็นที่รับรู้กัน จากการสังเกตของผู้วิจัย ในช่วงที่มีการเรียกประชุมเพื่อทำความสะอาดคลองก็จะมาพร้อมเพียงกัน แต่สำหรับกรณีที่หากหัวหน้าครัวเรือนไม่ว่างก็จะต้องเป็นใครคนใดคนหนึ่งที่อยู่ไนครัวเรือนนั้น

กิจกรรมการประชุม เป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยสะท้อนบทบาทของผู้หญิงที่มีการเปลี่ยนแปลงจากอดีต ในอดีตพวกเขาเห็นว่าคนที่เข้าประชุมน่าจะเป็นผู้ชายเท่านั้น เนื่องจากจะมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการทำกิจกรรมต่างๆ โดยเฉพาะเกี่ยวกับการวางแผนการจัดการน้ำ ซึ่งผู้หญิงไม่เกี่ยวข้องโดยตรง แต่ปัจจุบันสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายต่างๆ คิดว่าต้องเท่าเทียม

กัน ที่สำคัญอยู่ที่การสื่อสารและการให้โอกาสผู้หญิงมากกว่า ซึ่งเดี๋ยวนี้มีมากกว่าเดิม ทั้งนี้ส่วนหนึ่งมาจากทัศนคติของผู้ชายที่เปลี่ยนแปลง เริ่มมีความเข้าใจในการจัดสรรหรือการแบ่งภาระงานในครัวเรือนให้เหมาะสมกับกิจกรรมในครัวเรือน กล่าวคือ ใครว่างก็น่าจะแทนกันได้ อีกทั้งยังมองว่าบางครั้งผู้หญิงละเอียดอ่อนกว่าผู้ชายในการเสนอความคิดเห็น ดังนั้นต้องให้โอกาสเขา และอาจจะต้องเลือกในบางครั้งที่ผู้หญิงโดยความเป็นจริงไม่มาเกี่ยวข้องในการทำกิจกรรมหลักๆ คือการชุดลอกฝาย ก็อาจเฉพาะเจาะจงลงไปได้ว่าให้ใครเข้าร่วม หากมีบางครั้งที่บางครัวเรือนไม่เข้าร่วมประชุมบ่อยครั้ง เมื่อพิจารณาเหตุผลแล้ว อาจถึงกับถูกตัดสิทธิ์การใช้น้ำจากฝายได้ ซึ่งก็ต้องมีการพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ซึ่งตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน ไม่มีใครถูกตัดสิทธิ์การใช้น้ำ

ผลการวิจัยของ พัชรินทร์ ลาภานันท์ (2537) ซึ่งศึกษาเรื่องสตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ กรณีศึกษาบ้านผือ ตำบลพระลับ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น มีข้อค้นพบที่หยิบยกมาบางประเด็นคือ ในระดับชุมชนการติดต่อประสานงานเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากร รวมทั้งการควบคุมดูแลการใช้ทรัพยากรผู้ชายมีบทบาทที่ “ปรากฏเด่นชัด” ส่วนผู้หญิงมีบทบาท “อยู่เบื้องหลัง” ซึ่งบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำถูกกำหนดด้วยมิติทางสังคมและวัฒนธรรม อันเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญต่อพฤติกรรมและบทบาทของผู้หญิงในสังคมไทย รวมทั้งความสัมพันธ์หญิง-ชาย ในบริบทของครอบครัวและชุมชน ส่วนทองทิพย์ สุนทรชัย และคณะ (2538) วิจัยเรื่องบทบาทสตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ พบว่า บทบาทสตรีกับการจัดการทรัพยากรน้ำในระดับชุมชนจะมีมาก แต่ในหลายกรณีจะเป็นผู้อยู่เบื้องหลังการกระทำนั้นเสียมากกว่าจะเป็นผู้กระทำโดยตรง บทบาทผู้หญิงมีความสัมพันธ์กับหน้าที่พื้นฐานของผู้หญิงต่อความอยู่รอดของครอบครัวคือ ความรับผิดชอบต่อ “งานบ้าน” และความรับผิดชอบต่อกิจกรรมการผลิตของครอบครัวและบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำถูกกำหนดด้วยเงื่อนไขสำคัญ 3 ประการคือ เงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรม สภาพทรัพยากรธรรมชาติ และวิธีการทำงานของรัฐ และวิเชียร เกิดสุข (2539) ได้ทำการศึกษาเรื่อง บทบาทสตรีอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาชุมชนบ้านท่ามะปร่าง ตำบลหมูสี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา พบว่า บทบาทของสตรีกับการจัดการทรัพยากรน้ำในระดับชุมชนก็มีมากเช่นกัน แต่ในหลายกรณีสตรีจะอยู่เบื้องหลังการกระทำมากกว่าจะเป็นผู้กระทำโดยตรง

ผลการวิจัยข้างต้นมีข้อค้นพบที่สำคัญซึ่งแสดงให้เห็นว่าสตรีนอกจากจะมีบทบาทอยู่เบื้องหลังแล้ว สำหรับกิจกรรมของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ ของบ้านวังสาวบมีข้อค้นพบเพิ่มเติมว่า ปัจจุบันได้มีความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ได้กำหนดให้ผู้หญิงมีโอกาสในการอยู่เบื้องหน้ามากขึ้น จากกรณีที่ผู้หญิงซึ่งเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งจากฝายบ้าน

นายก้าว โธป็น ฝ่ายผาข้าวหลาม นายอัมพร เดือนขุนขำ ผู้รู้ซึ่งเป็นตัวแทนกลุ่มในการพูดคุยได้กล่าวถึงบทบาทของผู้หญิงในอดีตและปัจจุบันว่า “แต่ก่อนจะมองว่าผู้หญิงอ่อนแอ ปัจจุบันเหลือโตนเขาหลาย ให้เฮ็ดอียังเฮ็ดได้หมดไม่เคยบ่น เฮ็ดได้เท่าเทียมผู้ชาย เฮ็ดไฮ่ ฟินไฮ่ ฟินสวน ปักนา ถางหญ้าอ้อย สอดเลื่อยไม้ ดูแลเอาน้ำเข้านา ต่อขวนน้ำ เวลาประชุมในหมู่บ้านส่วนใหญ่ก็เป็นผู้หญิงครึ่งหนึ่ง ผู้หญิงจะนำหน้า ถ้าเป็นแต่ก่อนผู้ชายนำหน้า ”

จากการสอบถามจากตัวแทนสมาชิกกลุ่มฝ่ายผาข้าวหลาม นางละมัย สอนลา นางสวิง อิมมั้น นางหา สีสุพล และนางสมควร สอนลา ให้ข้อมูลถึงการเข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มผู้ใช้น้ำว่า “แต่ก่อนถ้าเป็นกิจกรรมเกี่ยวกับการประชุม งานหนักๆ ผู้ชายจะนำหน้า เวลาผู้ชายไม่ให้โอกาสผู้หญิงก็จิกปากได้เนาะ แต่เดี๋ยวนี้เฮ็ดนำกัน ใครว่างใครก็ไป” และจากการสังเกตในการเข้าร่วมกิจกรรมของผู้หญิงในหมู่บ้าน พบว่าในปัจจุบันนอกจากจะช่วยงานกันแบบเคียงบ่าเคียงไหล่แล้ว หลายครั้งที่ผู้หญิงได้มีโอกาสมาร่วมประชุมในเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำ เช่น เพื่อวางแผนการใช้น้ำ การปรับปรุงฝายและเรื่องอื่นๆ ในการจัดการน้ำร่วมกัน ส่วนในการลงชุดลอกฝายผู้ชายจะทำ ส่วนผู้หญิงจะคอยบริการเรื่องข้าวปลาอาหาร ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นประเด็นสำคัญอยู่ที่ผู้นำและหัวหน้าครัวเรือนมีทัศนคติต่อผู้หญิงเปลี่ยนไปจากอดีต ประกอบกับการให้โอกาสกับผู้หญิงทั้งทางตรงและทางอ้อมมีมากขึ้น อีกทั้งยังยอมรับถึงความละเอียดอ่อนที่ผู้หญิงมีมากกว่าผู้ชาย และยังเกี่ยวข้องกับภาวะเร่งรัดในกิจกรรมการผลิตในปัจจุบัน ได้ทำให้ผู้หญิงมีการปรับตัว มีความเข้มแข็ง ทำงานได้เหมือนผู้ชาย ไถนาได้ ทำไร่ได้ กิจกรรมทุกอย่างทำได้พอๆ กัน จึงเกิดเป็นการยอมรับและให้โอกาสในการเข้าร่วมประชุมในกิจกรรมวางแผนการใช้น้ำ และกิจกรรมอื่นๆ ที่สำคัญด้วย

ง. กฎเกณฑ์การจัดสรรน้ำหรือการแบ่งปันน้ำให้กับสมาชิก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขวนน้ำ” ในการแบ่งปันน้ำจากฝายของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ ของชาวบ้านแห่งนี้ พบว่าได้มีการพัฒนากฎเกณฑ์ในการแบ่งปันน้ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขวนน้ำ” เพื่อให้สอดคล้องกับปริมาณที่มีค่อนข้างจำกัด และ “ขวนน้ำ” ในความหมายของชาวบ้านก็คือ รอบเวรการแบ่งน้ำ โดย 1 ขวนน้ำจะครอบคลุมเวลาในการเปิดน้ำ 24 ชั่วโมง ฝายที่มีการพัฒนากฎเกณฑ์ดังกล่าวคือ กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน ซึ่งเป็นต้นแบบของการเรียนรู้ที่สำคัญ ให้กับฝายห้วยหม้อแตก และฝายนาเหนือในเวลาต่อมา โดยในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งปันน้ำ ชาวบ้านผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านได้พัฒนารูปแบบวิธีการแบ่งปันน้ำจากการเรียนรู้ผ่านภาคปฏิบัติการใช้น้ำจากฝายระยะเวลาในการใช้น้ำจากจุดเริ่มต้น จนกระทั่งถึงช่วงระยะเวลาหนึ่งได้เกิดปัญหา ทั้งนี้เนื่องมาจากจำนวนสมาชิกมากขึ้น ขณะฤดูกาลก็แห้งแล้งลงเรื่อยๆ ส่งผลให้ปริมาณน้ำมีจำกัด ในขณะที่สภาพการใช้น้ำ โดยเฉพาะน้ำทำนาต้องเป็นผลมาจากการใช้น้ำในช่วงเวลาที่เดียวกัน

หรือใกล้เคียงกัน ทำการเกษตรชนิดเดียวกัน ความต้องการน้ำในช่วงเวลาเดียวกัน ทั้งหมดสร้างให้กระบวนการใช้น้ำที่ผ่านมามีลักษณะที่เป็นแบบตามความต้องการไม่สามารถทำให้เกิดการใช้น้ำอย่างเท่าเทียมกันได้ จึงการพูดคุยหาทางออกเพื่อให้การใช้น้ำเกิดความเท่าเทียม และเป็นธรรมกับทุกฝ่าย แนวทางหรือวิธีการแบ่งน้ำที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขวนน้ำ” ให้เป็นกฎเกณฑ์เพื่อให้เกิดการแบ่งปันกันอย่างเท่าเทียม ซึ่งกฎเกณฑ์ดังกล่าวมีความสอดคล้องกับ “การจ่ายค่าเปิดทางน้ำ” ของสมาชิกอีกด้วย

ในปัจจุบันกฎเกณฑ์ดังกล่าวมีการกำหนดบทลงโทษเพื่อช่วยควบคุมการใช้น้ำร่วมกันระหว่างสมาชิกกลุ่ม โดยพบเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน หากสมาชิกรายใดฝ่าฝืนมีโทษปรับเป็นเงินตั้งแต่ 300-500 บาท ที่ผ่านมายังไม่มีสมาชิกรายใดโดนปรับแต่อย่างใด รายละเอียดที่น่าสนใจอื่นๆ จะได้กล่าวถึงใน “ขวนน้ำ” ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำต่อไป

จ. กฎเกณฑ์เกี่ยวกับการใช้แรงงาน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “การลงแรง” หรือ “การลงแขกเอาแรง” ของชาวบ้าน ภายใต้กิจกรรมการดูแลรักษา และการปรับปรุงพัฒนาระบบการจัดการน้ำจากฝาย ซึ่งกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ มีข้อกำหนดดังกล่าวไม่แตกต่างกันนัก กล่าวคือ ในการลงแรงเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ จะยึดหลักพื้นฐานคือ ทุกครัวเรือนต้องส่งคนในครัวเรือนเข้าร่วมกิจกรรมหนึ่งคน หากมีปัญหาในการเข้าร่วมจะต้องมีการแจ้งกับสมาชิกหรือผู้นำกลุ่ม ในปัจจุบันมีความเข้มข้นมากขึ้นในการกำหนดมาตรการบังคับเพื่อป้องกันการเอาเปรียบ กล่าวคือ หากไม่สามารถมาร่วมกิจกรรมต่างๆ โดยเฉพาะกิจกรรมการปรับปรุง ขุดลอกฝาย คลองส่งน้ำ จะต้องมีการ “ชดเชยแรงงาน” เป็นตัวเงิน ซึ่งยึดตามการจ้างงานรายวันปกติ ส่วนรายละเอียดที่น่าสนใจอื่นๆ จะได้กล่าวถึงใน “การลงแขก หรือการเอาแรง” ภูมิปัญญาชาวบ้านในการดูแลรักษาในระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝายต่อไป

ฉ. กฎเกณฑ์เกี่ยวกับการสมทบเงินในการทำกิจกรรมต่างๆ เมื่อกลุ่มมีการปรับปรุงพัฒนาระบบน้ำจากฝาย ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การลงเงิน” จะมีการลงเงินกันก็ต่อเมื่อสภาพฝาย คลองส่งน้ำมีการชำรุด มีการปรับปรุงซ่อมแซมตัวฝาย และคลองส่งน้ำ เมื่อพบปัญหาที่จะมีการใช้วัสดุหลักในการซ่อมแซมคือปูนซิเมนต์ โดยจะมี การช่วยกันลงเงิน ซึ่งมีวิธีคิดคือ จากจำนวนที่นาของสมาชิก 1 ไร่ ต้องออกปูนซิเมนต์ 1 กระสอบปุยหรือ ที่ชาวบ้านเรียก 1 ถุง หากมีการซื้อวัสดุดังกล่าวเพิ่มเติม หรือมีการซื้อในกิจกรรมอื่นๆ ก็จะมีการเฉลี่ยกันออกเงินตามความเหมาะสม และอยู่บนพื้นฐานของวิธีคิดที่มีความเป็นธรรมดังที่ได้กล่าวในเบื้องต้น ในส่วนของกระบวนการเรียนรู้ไม่ต่างกันเกิดขึ้นหลังจากมีการใช้น้ำจากฝายร่วมกัน ในการปฏิบัติตามข้อกำหนดดังกล่าว จะมีความชัดเจน หนักแน่น กว่าทุกๆ อย่าง และมีความพร้อมเพรียงกัน

ค่อนข้างมาก ดังเช่น การลงแรงกันขุดลอกคลอง หรือการลงแรงปรับปรุงฝาย ทุกครัวเรือนจะส่งแรงงานมาพร้อมเพียง หากมาไม่ได้ก็จะมีคนมาแทน หรือมีการจ่ายเงินเป็นค่าปรับ สิ่งที่ทำให้เกิดความพร้อมเพียงค่อนข้างมาก นายอภัย ยศรุ่งเรืองชาวบ้านผู้ใช้น้ำจากฝายผาขาวหลามมีความเห็นว่า “ถ้าบ่มาเฮ็ด บ่ลงเงิน ลงแรงนำเขา ก็ใช้น้ำจากฝายบ่ได้ เป็นเรื่องที่ต้องเว้ากันหลายก็เข้าใจ” ส่วนในเรื่องจำนวนเงินมีการปรับเปลี่ยนตามช่วงเวลา เนื่องจากการที่วัสดุต่างๆ ต้องไปเชื่อมกับการนำมาจากภายนอกเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นไปตามกลไกของตลาด ชาวบ้านก็จะยึดตามนั้น เช่น ราคาวัสดุเท่าไรก็ต้องคิดตามฐานนั้นๆ

กฎเกณฑ์ที่ได้กล่าวถึงมาแล้วทั้ง 6 ประเด็นที่สำคัญ การเกิดของกฎเกณฑ์ที่สำคัญภายใต้การจัดการน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆ ตามความเข้าใจของผู้ใช้น้ำในปัจจุบัน ถือเป็นข้อกำหนดที่เกิดจากการเรียนรู้ในการจัดการน้ำรูปแบบฝายไม่ได้มีการกำหนดกันตั้งแต่ต้น เป็นการเรียนรู้ผ่านปฏิบัติการการใช้น้ำจากฝายในแต่ละช่วง ซึ่งในแต่ละฝายจะมีระดับของความชัดเจนที่แตกต่างกันไป โดยที่ฝายบ้านซึ่งเป็นต้นแบบแห่งการเรียนรู้ของการเริ่มใช้กฎเกณฑ์ที่มีพัฒนาการ และเห็นที่ไปที่ไปในการใช้น้ำที่ค่อนข้างชัดเจนที่สุด และมีพัฒนาการปรับปรุงประยุกต์ใช้ตลอดเวลา โดยที่การก่อเกิดกฎเกณฑ์กรณีฝายต้นแบบ“ฝายบ้าน นั้นเกิดจากการพบกับปัญหาของชาวบ้านในการจัดการน้ำทั้งระบบ โดยปัญหาต่างๆ มีลักษณะที่ทำให้เกิดการเอาเรียดเอาเปรียบ ความไม่เท่าเทียม จากการร่วมกิจกรรมต่างๆ ในการใช้ประโยชน์ดูแลรักษา กฎเกณฑ์ต่างๆ จึงมีการพัฒนาและเกิดขึ้นไปพร้อมๆ กับการจัดการน้ำของกลุ่มมาจนถึงปัจจุบัน ภายใต้ภาคปฏิบัติการของชาวบ้าน โดยมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญเพื่อควบคุมการใช้น้ำให้เกิดความเป็นธรรมแก่ทุกฝาย ซึ่งถ้าเปรียบกับกฎเกณฑ์ทางเหนือเรียกว่า“สัญญาเหมืองฝาย” แต่สำหรับทุกกลุ่มผู้ใช้น้ำหมู่บ้านนี้เรียกง่ายๆ ว่า “กฎ” หรือบางครั้งเรียก“กฎเกณฑ์ใช้น้ำฝาย” สำหรับกลุ่มผู้ใช้น้ำภายใต้โครงสร้างตามลักษณะของฝายบ้านซึ่งมีผู้นำ และสมาชิกที่มีความหลากหลายครัวเรือนในปัจจุบัน จึงทำให้เป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่สำคัญทำให้มีความจำเป็นต้องมีกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติร่วมกัน โดยเฉพาะการที่ฝายบ้านเป็นต้นแบบแห่งการเรียนรู้เรื่องกฎเกณฑ์ที่สำคัญให้กับฝายอื่นๆ ในเวลาต่อมา และเป็นฝายต้นแบบที่สำคัญที่สร้างให้เกิดการเรียนรู้ระหว่างฝาย ระหว่างชาวบ้าน ที่เกิดจากพลังภายในผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์บนฐานของความเป็นเครือญาติ พี่น้อง และเพื่อนบ้านท่ามกลางการใช้ประโยชน์จากน้ำ ก็มีการพัฒนากฎเกณฑ์การใช้ทรัพยากรน้ำอย่างไม่หยุดนิ่งเช่นกัน ดังเช่นกรณีของการเรียนรู้กฎเกณฑ์จากฝายบ้านของฝายนาเหนือ ห้วยหม้อแตก ซึ่งมีกฎเกณฑ์ในการจัดการน้ำไปในทางเดียวกัน แต่ระดับความชัดเจนก็ยังต่างกันอยู่ ส่วนความเข้มข้นในการปฏิบัติถือว่าไม่ต่างกัน ในการนำมาเริ่มใช้นั้นจะใช้กฎเกณฑ์เมื่อจำเป็น บางครั้งชาวบ้านก็มองว่าเป็นเรื่องปกติอยู่แล้วที่ต้องทำให้เหมือนๆ กัน ร่วมมือกันในการทำงาน กฎเกณฑ์

ที่ถือปฏิบัติกันไม่ว่าจะเกี่ยวกับเรื่อง การลงแรง การปรับ การลงเงินในการปรับปรุงฝาย ล้วนเกิดมาจากการได้เรียนรู้จากฝายบ้าน และการผสมผสานความรู้จากการใช้ชีวิตในหมู่บ้านปกติ จาก การพูดคุยปรึกษาหารือกับหัวหน้าฝายในอดีตคือพ่อจ๋อง และจากการพูดคุยกับเพื่อนสมาชิกฝายบ้านในฐานะเพื่อนบ้าน ซึ่งเป็นเวทีแห่งการเรียนรู้ปกติของชาวบ้าน อาจเป็นช่วงเวลาหลังจากเลิกงานในไร่นา หรือเมื่อมีโอกาสไปพบปะกันในการร่วมกิจกรรมประเพณีต่างๆ เช่น งานวัด บุญเลี้ยงบ้าน เป็นต้น กล่าวคือ ปรากฏการณ์ดังกล่าวชาวบ้านใช้เป็นกลไกลดการถ่ายทอดความรู้ทั้งระบบ รวมทั้งเป็นการผลิตซ้ำองค์ความรู้ ระหว่างกลุ่ม ในขณะที่เดียวกันก็มีการเชื่อมโยงกันในระดับชุมชนกลุ่มที่อาจมีคนจากกลุ่มอื่นๆ ร่วมวงสนทนา นับว่าเป็นเป็นเครือข่ายความรู้ภายในชุมชนที่มีคนหลายๆ กลุ่มมาร่วมกันเรียนรู้ และในการนำไปปฏิบัติตามกรณีดังกล่าว ก็จะมีการจัดปรับให้เหมาะสมกับสมาชิกที่อาจมีความแตกต่างกันในการจัดการ ดังตัวอย่างกฎเกณฑ์ของฝายนาเหนือ เกี่ยวกับการส่งแรง บางครั้งพบว่ามีปัญหาที่ซับซ้อนมากขึ้น แต่การแก้ปัญหาที่จะไปในทิศทางเดียวกันดังที่ได้กล่าวเบื้องต้น เงื่อนไขที่สำคัญของการมีกฎหรือไม่มีกฎของกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งสองกลุ่มนี้มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างของกลุ่มที่มีผู้นำ ซึ่งในปัจจุบันสมาชิกเริ่มมีความหลากหลาย กฎจึงมีความสำคัญในการนำมาใช้ในเป้าหมายเดียวกันกับฝายบ้านคือ เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสมาชิกกลุ่มต่างๆ สิ่งที่ยืนยันได้ว่ากฎเกณฑ์ในด้านต่างๆ ที่สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำพัฒนาร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นและไม่เป็นทางการ ทุกส่วนถูกกำหนดขึ้นได้ถูกนำไปปฏิบัติอย่างจริงจัง ถึงแม้ว่าจะไม่มีเป็นลายลักษณ์อักษรก็ตาม สิ่งที่จะช่วยให้กระบวนการต่างๆ ในรายละเอียดของกิจกรรมดำเนินไปได้ตามเป้าหมายที่ทุกคนเข้าใจร่วมกันที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์ที่ชาวบ้านมีต่อกันในชุมชนไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายดี เพื่อนบ้านเป็นพื้นฐาน และจากการลงพื้นที่ไปร่วมกิจกรรมการขุดลอกคลองส่งน้ำของฝายบ้านพบว่ากิจกรรมไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การลงแรง การช่วยเหลืองานบุญ งานพัฒนา เป็นกิจกรรมที่ช่วยส่วนเสริมสร้าง และต่อยอด กระชับความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างมาก และกิจกรรมหนึ่งในการใช้น้ำจากฝายก็เช่นเดียวกัน ดังกรณีตัวอย่าง ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการขุดลอกคลองของฝายบ้าน ก็จะมีการส่งตัวแทนของครัวเรือนมาร่วมกัน และถึงแม้จะเป็นสมาชิกฝายบ้านด้วยกัน แต่ในการขุดลอกคลองนั้นผู้ที่มาร่วมกันก็จะเป็นผู้ที่ใช้น้ำจากคลองนั้นๆ ในการแบ่งงานกันทำในแต่ละครั้งที่สมาชิกและหัวหน้าฝายร่วมกันกำหนดขึ้นเพื่อให้กิจกรรมทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำในระบบฝายน้ำล้นสามารถกักเก็บ ระบายน้ำ และมีการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดเสียหายหรือพังทลายให้ใช้งานได้ในครั้งต่อไป ซึ่งกิจกรรมทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับคลองส่งน้ำ หัวหน้าคลองแต่ละสายก็จะเป็นผู้นำพาทำกิจกรรม และเป็นตัวประสานงานหลัก และสิ่งหนึ่ง

ที่ได้พบจากการเข้าไปร่วมสังเกตการณ์การขุดลอกคลองส่งน้ำสายล่าง หรือสาย 1 พบว่า นอกเหนือจากกิจกรรมที่ชาวบ้านสมาชิกฝ่ายที่ใช้น้ำจากคลองดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงพลังความร่วมมือ เพราะคนที่มาร่วมแม้จะมีคนนอกหมู่บ้านส่วนหนึ่ง แต่ก็มีวิธีการบอกกล่าวกันได้อย่างพร้อมเพียง เนื่องจากไม่ต้องบอกกันมาก สิ่งสำคัญคือ ทุกคนมีเป้าหมายเดียวกันคือเมื่อถึงฤดูกาลผลิตพวกเขาจะสามารถแบ่งปันน้ำในการทำการเกษตรได้ทั่วถึงกัน และปฏิบัติการที่ได้ทำร่วมกันไม่ว่าจะกิจกรรมใด จะช่วยส่งเสริมให้เขาเกิดการใช้น้ำร่วมกันได้อย่างสนิทใจ และพื้นฐานของการทำงานร่วมกันดังกล่าวทำให้เกิดเป็นความสำนึกและรับผิดชอบในการช่วยงานกัน เพราะนั่นหมายถึง ความพร้อมในเรื่องการใช้น้ำซึ่งพวกเขาจะต้องใช้ร่วมกันต่อไป รวมทั้งรูปแบบการลงแขกที่หมู่บ้านนี้ยังมีอยู่ เป็นการตอกย้ำความร่วมมือ และการช่วยเหลือกันยังคงมีอยู่ตามฐานของวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน แนวทางการจัดการน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำจึงเป็นกลไกที่สำคัญในอันที่จะสืบทอดวัฒนธรรมดังกล่าวให้คงอยู่กับวิถีชีวิตคนไทยต่อไปได้ และในวันขุดลอกฝายยังพบว่าผลผลิตจากน้ำที่มีอยู่ในคลอง ช่วงเวลาที่ทำความสะอาดคลองจึงดูเหมือนว่าไม่รู้จักเห็นดินเหนียว เพราะจะเห็นบรรยากาศในการวิ่งจับปลา ดึงเศษหญ้าบริเวณไหน วิ่งไล่จับปลา ซึ่งก็ไม่มีใครหวงห้าม ปลาที่อยู่ช่วงไหนมากคนนั้นก็ได้จับปลาไปด้วย และรอบๆ บริเวณที่กำลังทำความสะอาด เด็กๆ ก็จะนำสวิงไปหาปลาบริเวณที่ยังไม่ลอกคลองหรือทำความสะอาด ซึ่งเด็กๆ บอกว่า มันเหมือนเป็นการไล่ปลาช่วงที่เขากำลังลอกคลอง เราก็ต้องหาอีกบริเวณหนึ่งในคลอง เพราะปลา มันจะหนีมา ก็จับปลาได้ ที่ได้ยกตัวอย่างและเล่าถึงบรรยากาศในวันทำความสะอาดคลองส่งน้ำ เพื่อจะให้เห็นว่ากิจกรรมดังกล่าว นอกเหนือจะมีความสำคัญในแง่กายภาพแล้ว ยังเพิ่มเป็นความสัมพันธ์ของคนที่มีต่อกันภายใต้กิจกรรมดังที่ได้กล่าวถึง

กล่าวโดยสรุปเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับลักษณะการจัดการทางสังคมและวัฒนธรรมต่างๆ ไปในการจัดการน้ำ ลักษณะของกฎเกณฑ์ของทุกฝ่าย ประกอบด้วยกฎเกณฑ์ที่กำหนดเป็นทางการ ไม่เป็นทางการ ซึ่งทั้งสองส่วนไม่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร แต่สามารถใช้ควบคุมและดูแลพฤติกรรมการณ์การใช้น้ำในรูปแบบฝายทั้งระบบ ทั้งนี้ย่อมสัมพันธ์กับลักษณะของกฎเกณฑ์ที่มีความยืดหยุ่นค่อนข้างสูง อยู่บนฐานของเหตุผล มีการปรับปรุง ปรับใช้ตามสถานการณ์ในกลุ่ม รวมทั้งยังมีกลไกทั้งของกลุ่ม ซึ่งเกี่ยวข้องกับการกำหนดบทลงโทษบางกิจกรรมที่สำคัญ และกลไกทางจารีตเพื่อช่วยในการรักษากฎเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตคำสอน และความเชื่อเรื่องผี ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป เพื่อให้เกิดการถือปฏิบัติได้เป็นอย่างดีในด้านกระบวนการเรียนรู้ในพัฒนาคุณภาพเกณฑ์ในการใช้น้ำในรูปแบบฝาย นอกจากจะสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับสภาพทางกายภาพแล้ว ยังเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขทางสังคมบางอย่าง โดยเฉพาะในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในส่วนที่เป็นเครือญาติ เพื่อนบ้าน ช่วยทำให้ขั้นตอนหรือวิธีการใน

การจัดการในการแบ่งน้ำที่เกี่ยวข้องกับการที่จะให้เกิดการร่วมมือกันในการทำกิจกรรมในทุกเรื่องร่วมกัน รวมทั้งสิ่งที่จะทำให้เกิดความเท่าเทียมกันทุกฝ่าย ชุดความรู้ที่ที่ชาวบ้านสร้างและพัฒนาเป็นกฎเกณฑ์ขึ้น เกิดจากการลงมือทำจริง ลองผิด ลองถูก และสรุปทบทวน และลักษณะของกฎเกณฑ์จากการใช้น้ำในระบบฝ่ายของชาวบ้านจึงมีลักษณะเป็นพลวัต กล่าวคือ มีการปรับเปลี่ยน ปรับปรุง ต่อยอดอย่างไม่หยุดนิ่งตามการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลา แต่สิ่งสำคัญคือ สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำเกิดการยอมรับเนื่องจากมีการปรึกษาหารือถึงปัญหาและการจัดการร่วมกัน กำหนดร่วมกัน และเกิดการปฏิบัติตามอย่างพร้อมเพียง และบางส่วนสำหรับฝ่ายในรูปแบบความเข้าใจที่ว่าไม่มีกฎเกณฑ์ ก็ยังแฝงไปด้วยกฎเกณฑ์ เพียงแต่ไม่พูดว่าเป็นกฎเกณฑ์เท่านั้น

นอกจากนี้จัดการทางสังคมและวัฒนธรรม ผู้วิจัยยังพบว่า มีภูมิปัญญาในการจัดการน้ำที่สำคัญ ได้แก่ ภูมิปัญญาเรื่องขวนน้ำ การลงแขกเอาแรง และกลไกทางจารีตประเพณี โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีที่ปฏิบัติผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 และสุภายิตคำสอนมีส่วนสัมพันธ์กับการจัดการน้ำ ซึ่งจะได้อธิบายถึงในรายละเอียดต่อไป

4) “ขวนน้ำ” ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำ

จากที่ได้กล่าวถึงกฎเกณฑ์ในการแบ่งปันน้ำ หรือการจัดสรรน้ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขวนน้ำ” ซึ่งเป็นหนึ่งในกฎเกณฑ์สำคัญที่ช่วยให้การจัดการน้ำจากฝ่ายดำเนินไปได้ภายใต้กลไกของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายกลุ่มต่างๆ สำหรับผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้านวังสาวบ อาจกล่าวได้ว่า “ขวนน้ำ” เป็นหัวใจสำคัญในการใช้น้ำจากฝ่าย มีความหมาย และคุณค่าที่สะท้อนถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านในการจัดการน้ำ ซึ่งมีความเชื่อมโยงทั้งเรื่องการจัดการทางด้านกายภาพ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม กล่าวคือ ขวนน้ำมีความสัมพันธ์กับความต้องการในการใช้น้ำในฤดูกาลที่แห้งแล้ง ปริมาณน้ำมีจำกัด ขณะเดียวกันที่ชาวบ้านก็พัฒนาวิธีการจัดการทางสังคมดังกล่าวเพื่อช่วยลดความขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นจากการใช้น้ำร่วมกัน อีกทั้งยังชัดเจนว่าความเชื่อเรื่องผีที่ชาวบ้านถือปฏิบัติผ่านการทำพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 ร่วมกัน ได้ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในกิจกรรมได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งปันน้ำตามแนวทางดังกล่าว ทำให้มีฐานของศีลธรรมกำกับ ช่วยให้เกิดการแบ่งปันกันอย่างเท่าเทียม

“ขวนน้ำ” จึงเป็นแนวทางการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านที่มีความต่างจากของภาครัฐอย่างชัดเจน รวมทั้งแสดงให้เห็นว่าระงับข้อขัดแย้งได้จริง ชาวบ้านมีการพัฒนาแนวทางดังกล่าวภายใต้เงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับฤดูกาลที่แห้งแล้ง ความหลากหลายของกิจกรรมที่มีมากขึ้น และลักษณะการจัดการกลุ่มที่เป็นทางการและกลุ่มเครือญาติระหว่างตระกูล โดยเฉพาะเรื่องฤดูกาลที่แห้งแล้งนั้น ได้ส่งผลให้ปริมาณน้ำที่จะใช้น้ำร่วมกันเริ่มพบปัญหาและข้อจำกัดมากขึ้น เสมือนหนึ่งของการสอนของพ่อแม่ที่ต้องการให้ลูกพึ่งพาตนเองในทุกๆ ด้าน และภายใต้

วิกฤตดังกล่าวสำหรับชาวบ้าน กลับทำให้เกิดความเบ่งบานทางความคิด และมีการพัฒนาแนวทาง เพื่อแก้ไขปัญหา การเรียนรู้ธรรมชาติอย่างเข้าใจ และรู้จริง ช่วยทำให้ชาวบ้านจัดการและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้อย่างเหมาะสมอีกด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ "ขვნน้ำ" "ของชาวบ้านจึงมีองค์ประกอบที่ครอบคลุมทั้งระบบการจัดการ และความคิดไปพร้อมๆ กัน ที่สะท้อนถึงโลกทัศน์ในการจัดการน้ำที่มีฐานของศีลธรรมกำกับ เงื่อนไขในการนำไปใช้นั้นเป็นไปในแนวทางเดียวกันคือ การสร้างให้เกิดความเท่าเทียม และระงับข้อขัดแย้งในการใช้น้ำร่วมกัน ดังนั้นกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้าน ฝ่ายนาเหนือ และห้วยหม้อแตก (ในอดีต) ซึ่งมีกฎเกณฑ์การแบ่งปันน้ำที่เรียกว่า "ขვნน้ำ" มาใช้ในการแบ่งน้ำ ส่วนฝ่ายห้วยกกกลูณ ผาข้าวหลาม ใช้วิธีการแบบ "ขอน้ำกันเอา" (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำจากฝ่ายที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นแล้ว) ทั้งนี้เนื่องจากกิจกรรมการใช้น้ำในช่วงฤดูแล้งยังมีไม่มากเท่าที่ควร

สำหรับชาวบ้าน "ขვნน้ำ" ถูกนำมาใช้โดยผ่านการกำหนดให้เป็นกฎเกณฑ์ที่ถือปฏิบัติในการใช้น้ำร่วมกัน ซึ่งเมื่อกกล่าวถึงกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้านแล้ว ขვნน้ำเกิดขึ้นประมาณปีพ.ศ. 2521 ซึ่งเป็นช่วงที่เริ่มมีช่วงที่ฝนแล้งน้ำไม่เพียงพอในการทำนา จึงได้มีการแบ่งขვნน้ำเกิดขึ้น ซึ่งก่อนหน้านั้นการใช้น้ำจากฝ่ายเป็นไปตามความต้องการ ใครอยากเปิดน้ำเข้านาเมื่อไรก็ได้ เพราะน้ำอุดมสมบูรณ์ และเพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงการนำมาใช้ของชาวบ้านว่าแนวทางในการแบ่งปันน้ำที่เรียกว่า "ขვნน้ำ" ที่สะท้อนให้เห็นว่าเป็นแก่นของวัฒนธรรมดั้งเดิมของการดำรงชีวิตส่วนหนึ่งของชาวบ้านอย่างไร โดยประเด็นหลักๆ ที่จะนำเสนอประกอบด้วย แนวคิด และเงื่อนไขที่ทำให้เกิด "ขვნน้ำ" กระบวนการและขั้นตอนในการกำหนดระยะเวลาในการแบ่งขვნน้ำ บทลงโทษ และปัญหาที่เกิดขึ้นจากการแบ่งขვნน้ำ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

(1) การให้ความหมาย และคุณค่าของ "ขვნน้ำ" คำว่า "ขვნ" สำหรับชาวบ้านแล้ว หมายถึง ครอบรอบ การใช้คำว่า "ขვნ" ในอดีตนั้น เขาใช้ทั้งกับอายุคน อายุของพืช และของเมล็ดพันธุ์ เช่น หากใช้กับอายุของเมล็ดพันธุ์พืชที่เก็บไว้เป็นเวลา 1 ปี นัยยะความหมายเดิมคำว่าขვნที่ชาวบ้านใช้กับพืช จะบ่งบอกทั้งอายุของการนำไปใช้ประโยชน์ และเป็นสัญญาณเตือนว่า "ครบขვნแล้ว" หรือ "ครบกำหนดเวลาแล้ว" จะต้องรีบนำไปปลูก เนื่องจากถ้าเก็บไว้เกิน 1 ปี ก็จะไม่เกิด หรือพันธุ์นั้นจะใช้ไม่ได้ หากเป็นการเก็บไว้ทำพันธุ์ก็ต้องรีบนำไปปลูก หากเก็บไว้เกินก็ต้องรีบกินก่อน ก่อนที่จะเสียสำหรับพืชบางชนิด และถ้าเป็นอายุคนก็เรียกปกติ 1 ขვნก็เรียก 1 ปีก็เรียกใช้ในความหมายเดียวกัน การนำคำว่า "ขვნ" มาปรับใช้ในความหมายเดิมถึงแม้ว่าจะนำมาใช้กับเรื่องการแบ่งน้ำ แต่ก็มีการกำหนดระยะเวลาเหมือนกัน จะต่างกันก็ตรงที่ ขვნน้ำจะกำหนดเป็นรอบวัน ส่วนขვნที่ใช้กับพืช กับคน นั้นกำหนดเป็นรอบปี ทั้งสอง

ส่วนมีนัยยะที่สะท้อนถึงช่วงระยะเวลาเป็นสำคัญ รวมทั้งยังมีนัยยะที่ช่วยตอกย้ำการสิ้นสุดของเวลาของครัวเรือน และแบ่งปันโอกาสตามสิทธิการใช้งานน้ำให้กับอีกครัวเรือนหนึ่ง เช่น เรื่องขวนน้ำ เมื่อเปิดน้ำเข้านาในระยะเวลา 24 ชั่วโมง ก็ถือว่าการเปิดน้ำเข้านาของครัวเรือนดังกล่าวสิ้นสุดลง จะต้องมีการส่งต่อขวนน้ำให้ครัวเรือนต่อไปนั่นเอง

การให้ความหมาย “ขวนน้ำ” ใช้ในบริบทใหม่ ความหมายใหม่ ซึ่งนายจ๋อง โทฎูเขียว ผู้รู้ฝ่ายบ้าน นายเที่ยง ขวัญแจ่ม ผู้รู้จากฝ่ายห้วยหม้อแตกให้ความหมายว่า “มือหนึ่ง คินหนึ่ง แบ่งมือนี้นี้เอา มือต่อไปผู้นี้อา แบ่งคนละวัน เป็นรอบๆ ไป” ส่วนผู้รู้จากฝ่ายผาข้าวหลาม นายอัมพร เกื่อนขุนจำและนายอภัย ยสรุ่งเรือง ให้ความหมายว่า “เป็นการปันเวรกันเอาน้ำ เหมือนกะน้ำ มือหนึ่ง คินหนึ่ง เป็นขวนพ่อใหญ่มัด พ่อใหญ่จ๋อง” ส่วนนายสำเลา โดปั้ง และนายจำเนียร โทฎูเขียวผู้รู้จากฝ่ายบ้านให้ความหมายว่า “แบ่งน้ำกันมือหนึ่ง คินหนึ่ง หรือ 24 ชั่วโมง” ส่วนตัวแทนสมาชิกฝ่ายบ้านก็ให้ความหมายว่า “มือหนึ่ง คินหนึ่ง” จะเห็นว่าการให้ความหมายของชาวบ้านผู้ใช้น้ำจากฝ่ายเป็นไปในทิศทางเดียวกัน โดยสรุปว่า “ขวนน้ำ” หมายถึงเป็นรอบเวรในการแบ่งน้ำซึ่งกำหนดระยะเวลาให้หนึ่งขวนน้ำเท่ากับ 24 ชั่วโมง หรือที่ชาวบ้านกล่าวว่า “มือหนึ่ง คินหนึ่ง”

(2) กระบวนการในการพัฒนาและการนำ“ขวนน้ำ”มาใช้ การเข้าใจความหมาย คุณค่าที่มีต่อขวนน้ำ ทำให้ชาวบ้าน ที่พัฒนาจากความคิด ความเข้าใจ มีการนำมาปรับใช้ในการแบ่งปันน้ำ โดยชาวบ้านมีการพัฒนา กระบวนการในการแบ่งน้ำที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” ซึ่งเกิดจากกระบวนการมีส่วนร่วมระหว่างชาวบ้าน ภายใต้สถานการณ์ปัญหาในเรื่องปริมาณน้ำที่มีจำกัด เนื่องจากประสบกับภาวะฝนแล้ง ในขณะที่กิจกรรมในการผลิตที่ต้องพึ่งพาน้ำก็มีหลากหลายมากยิ่งขึ้น ดังนั้นผู้นำหรือหัวหน้าฝ่ายจึงได้มีการประชุมสมาชิกเพื่อหาทางออกในการแก้ไขปัญหาหารือกัน โดยสมาชิกจะมาร่วมกันกำหนดให้มีความเหมาะสม ทั้งนี้ นายจ๋อง โทฎูเขียว ผู้รู้จากฝ่ายบ้านกล่าวว่า “พวกเราเริ่มจากการปรึกษากันว่าขวนหนึ่งหรือรอบเวรหนึ่งจะเอาจกมือจกวัน” ซึ่งข้อตกลงของชาวบ้านคือกำหนดวันหรือช่วงเวลาในการแบ่งน้ำ 1 ขวน (รอบเวร) หนึ่งเท่ากับ 1 วัน 1 คิน (24 ชั่วโมง) ซึ่งที่ชาวบ้านบอกว่า “แบ่งกันคนละมือ” ในการแบ่งน้ำถือว่าเป็น 1 ขวน แต่ละครัวเรือนที่เป็นสมาชิกต้องถือปฏิบัติร่วมกัน ยกเว้นสิทธิของหัวหน้าฝ่าย และสมาชิกที่มี 2 ทางน้ำซึ่งเป็นไปตามเงื่อนไขและข้อกำหนดของกลุ่มผู้ใช้น้ำคือ จ่ายค่าเปิดทางน้ำที่สัมพันธ์กับจำนวนพื้นที่ทำกิน ก็จะที่ได้ 2 ขวนน้ำ หรือ 2 วัน ต่อการเอาน้ำเข้านา หรือแปลงเกษตรอื่นๆ ในหนึ่งรอบเวร

สรุปได้ว่า กระบวนการกำหนดพอสรุปได้ดังนี้ ประการแรก มีการประชุมปรึกษารือกับสมาชิก แลกเปลี่ยนพูดคุยกันในการที่จะให้เกิดความเหมาะสม ประการที่สอง

สมาชิกร่วมกันพิจารณาความเหมาะสมโดยการดูประกอบกับกิจกรรมการผลิตของสมาชิก เพื่อที่จะกำหนดระยะเวลาให้เหมาะสมสอดคล้อง ประการที่สาม นำไปปฏิบัติเป็นกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำร่วมกัน โดยกระบวนการดังกล่าว “ขวนน้ำ” จึงเกิดเป็นชุดความรู้เดิม ในความหมายใหม่ ซึ่งเป็นไปตามบริบทเนื้อหาที่ใช่ เป็นผลิตซ้ำองค์ความรู้ในวิถีชีวิตของชาวบ้านปกติ และมีการต่อยอดความรู้ของชาวบ้านที่อาศัยภูมิปัญญามาปรับใช้ให้เกิดเป็นชุดความรู้ใหม่ ซึ่งเป็น “กระบวนการทางสังคม” ที่ชาวบ้านได้ร่วมกันกำหนดจากฐานความรู้เดียวกัน ที่เกิดจากความเข้าใจชัดเจนถึงการนำไปใช้ “ขวนน้ำ” กับการแบ่งปันน้ำจากฝายจึงอยู่คู่กัน และเป็นเสมือนเพื่อนยาก ที่ช่วยกอบกู้วิกฤต หรือระงับป้องกันปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ ความแห้งแล้ง ดังนั้นขวนน้ำจึงเป็นแนวทางหรือวิธีการแบ่งน้ำที่ชาวบ้านเลือกนำมาใช้ และสืบทอดภายใต้การจัดการของกลุ่มผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆ ของฝายบ้านวังสวาบมาจนถึงทุกวันนี้

การนำคำว่า “ขวน” มาปรับใช้กับการแบ่งปันน้ำ หรือที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” เป็นการผลิตซ้ำทางความรู้เกี่ยวกับคำว่า “ขวน” ในความหมายในวิถีชีวิตปกติของชาวบ้าน ซึ่งมีวิถีคิดที่เกิดจากฐานความรู้ดั้งเดิมดังที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นเกี่ยวกับการใช้คำว่าขวนในอดีต ถูกกำหนดโดยกระบวนการทางสังคมที่เกิดจากการมีส่วนร่วมในการคิด วิเคราะห์ วางแผน และการหาทางออกในการแก้ปัญหาน้ำในการใช้น้ำร่วมกัน ที่กล่าวเช่นนี้เนื่องจากก่อนที่จะนำขวนน้ำมาใช้ผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน โดยการนำของนายจ๋อง โดญเขียว ซึ่งเป็นผู้รู้ที่เป็นผู้อาวุโสและเป็นอดีตหัวหน้าฝายบ้านกล่าวถึง กล่าวว่ “คำว่าขวนก็ใช้กันอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน เมื่อนำมาใช้กับเรื่องการแบ่งน้ำมันมีคุณค่าความหมายยิ่งกว่า โดยเฉพาะช่วงแล้งอะไรก็ดูเหี่ยวเฉาไปหมด ขวนน้ำจึงเป็นเสมือนหนึ่งดอกไม้บานในยามแล้ง กว่ามันจะออกดอกได้มันยาก แต่ออกมาแล้วสีสวยสวยแท้” นายจ๋องดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงวิถีคิดที่เรียนรู้ธรรมชาติ และการปรับตัวให้เหมาะสมภายใต้วิธีการแบ่งน้ำที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” และคำว่า “ขวนน้ำ” ที่นำมาใช้จึงมีลักษณะของการปรับประยุกต์ใช้มีการต่อยอดความรู้จากฐานความรู้ดั้งเดิม นำมาปรับใช้ในความหมายที่แตกต่าง และเป็นส่วนหนึ่งของวิธีการแบ่งน้ำที่ชาญฉลาดที่จะนำมาซึ่งในการแบ่งน้ำใช้เป็นประจำเป็นข้อกำหนด ซึ่งก็สอดคล้องกับความต้องการน้ำของกิจกรรมการผลิต อีกทั้งฐานคิดดังกล่าวเกิดจากความป็นจริงของการใช้ชีวิตของชาวบ้านผ่านการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติในแต่ละยุคสมัย เป็นสิ่งที่สะท้อนให้ทราบถึงแนวคิดในการแบ่งปันน้ำตามแนวทางดังกล่าว ว่ามีวิถีคิดและการนำมาประยุกต์และนำมาใช้ในการแบ่งปันน้ำได้อย่างเหมาะสมในบริบทใหม่ ความหมายใหม่ที่พัฒนาจากรากฐานของวัฒนธรรมการดำรงชีพดั้งเดิม

เงื่อนไขในการนำขวนน้ำมาใช้ อาจกล่าวได้ว่าในอดีตนั้นกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านไม่ได้มีการนำ “ขวนน้ำ” มาใช้แบ่งน้ำ เนื่องจากน้ำอุดมสมบูรณ์ การนำน้ำมาใช้เป็นไป

ตามความต้องการ จะเปิดน้ำมาใช้เมื่อไรก็ได้ แต่ในช่วง 3-4 ปีให้หลัง เกิดภาวะความแห้งแล้ง ผู้ใช้น้ำจากฝายดังกล่าวจึง ได้มีการพัฒนากฎเกณฑ์ในการแบ่งปันน้ำที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” ขึ้นมาใช้ โดยมีเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับ ฤดูกาลที่แห้งแล้ง ซึ่งส่งผลให้ปริมาณน้ำมีจำกัด ความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตที่ต้องพึ่งพาน้ำกับจำนวนครัวเรือนที่ทำการผลิต และกลุ่มที่มีลักษณะการจัดการแบบทางการกับกลุ่มเครือญาติระหว่างตระกูล เป็นเงื่อนไขที่กำหนดที่จะนำขวนน้ำมาใช้ในการในใช้น้ำร่วมกัน ทั้งนี้โดยวิธีการแบ่งขวนน้ำมีเป้าหมายที่สำคัญที่จะช่วยทำให้เกิดความเท่าเทียมและเป็นธรรมในการใช้น้ำร่วมกัน รวมทั้งยังช่วยระงับข้อขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นได้

ปรากฏการณ์ในอดีตนั้นกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านไม่ได้มีการนำ “ขวนน้ำ” มาใช้แบ่งน้ำ เนื่องจากน้ำอุดมสมบูรณ์ การนำน้ำมาใช้เป็นไปตามความต้องการ จะเปิดน้ำมาใช้เมื่อไรก็ได้ แต่ในช่วง 3-4 ปีให้หลัง เกิดภาวะความแห้งแล้ง ผู้ใช้น้ำจากฝายดังกล่าวจึงได้มีการพัฒนากฎเกณฑ์ในการแบ่งปันน้ำที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” ขึ้นมาใช้ โดยมีเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับ ฤดูกาลที่แห้งแล้ง ซึ่งส่งผลให้ปริมาณน้ำมีจำกัด ต่อมาไม่นานเมื่อพืชเศรษฐกิจอย่างถั่วเหลืองฤดูแล้งเข้ามา กิจกรรมการผลิตที่ต้องพึ่งพาน้ำก็มามากขึ้น ความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตที่ต้องพึ่งพาน้ำกับจำนวนครัวเรือนที่ทำการผลิต รวมทั้งโดยลักษณะการจัดการกลุ่มแบบทางการกับกลุ่มเครือญาติระหว่างตระกูล ซึ่งมีความหลากหลายของครัวเรือน จึงต้องพยายามหาข้อกำหนดร่วมกันในการใช้น้ำหรือแบ่งน้ำให้เกิดความเท่าเทียมกันมากที่สุดจะได้ไม่เกิดกรณีข้อขัดแย้ง และสิ่งที่ปรากฏตั้งแต่เริ่มมีการใช้ขวนน้ำ ก็ได้สร้างให้เกิดความเท่าเทียมและเป็นธรรมในการใช้น้ำร่วมกัน รวมทั้งยังช่วยระงับข้อขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นได้ จากกรณีดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าภายใต้ระบบคิดของชาวบ้าน มีฐานคิดที่พัฒนามาจากวิถีชีวิตปกติ ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำองค์ความรู้ดั้งเดิมที่เคยมี พัฒนาชุดความรู้ใหม่ บนฐานความรู้ชุดเดิม ซึ่งเป็นการจัดการความรู้ที่สำคัญที่ทำให้เกิดเป็นแนวทางที่เหมาะสมกับเฉพาะที่ เฉพาะถิ่น และ ยังแสดงให้เห็นกับการให้ความสำคัญกับคนต้นคิด ดังเช่น กรณีฝายบ้าน ในฐานะที่พ่อจ๋องเป็นคนต้นคิด และเป็นหัวหน้าฝาย สมาชิกจึงเสนอให้พ่อจ๋องได้ขวนน้ำสิ้นหมู่ 1 ขวน หรือมากกว่าเพื่อน 1 ขวนน้ำ คือ แทนที่ในการเอาน้ำแต่ละครั้งจะเปิดน้ำได้ 1 คิน 1 วัน เท่านั้น แต่พ่อจ๋องสามารถเอาน้ำได้ 2 วัน 2 คิน หรือ 2 ขวนน้ำติดต่อกันนั่นเอง (การคิดลักษณะนี้ส่วนหนึ่งเป็นการให้ความสำคัญกับคนต้นคิด อีกส่วนหนึ่งชาวบ้านมองจากสภาพความเป็นจริงของพื้นที่ ที่แต่เดิมพ่อจ๋องมีที่ดินมากกว่าเพื่อน ความต้องการน้ำก็มีมากด้วยเช่นกัน เหล่านี้บ่งบอกถึงความเอื้ออาทรที่มีต่อกัน ความเข้าใจถึงความจำเป็นต้องใช้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทัศนคติของภาครัฐไม่มีฐานคิดในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว ส่วนฝ่ายนาเหนือซึ่งยังมีการใช้ขวนน้ำจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากฝายดังกล่าวสมาชิกทำกิจกรรมการเพาะปลูกทั้งนาข้าว และปลูกถั่ว ขวนน้ำจึงมีความจำเป็นอย่างต่อเนื่องในการนำมาใช้ในการแบ่งน้ำให้เกิดความเท่าเทียม แต่

ความเท่าเทียมดังกล่าวยังพบว่า พื้นที่ทำกินที่ใกล้ฝายจะมีโอกาส และสิทธิที่เหนือกว่าสมาชิกที่อยู่ไกลฝาย หากจะใช้ระยะทางในการเปรียบเทียบค่อนข้างลำบาก เพราะยังมีเงื่อนไขในเรื่องการใช้พื้นที่เข้ามาเกี่ยวข้องในการที่จะกำหนดว่าน้ำจะพอหรือไม่พอในช่วงการปลูกถั่วฤดูแล้ง ดังนั้นในการนำเสนอรายละเอียดการจัดการน้ำ ในการแบ่งขบวนน้ำต่อไปนี้จะลงลึกจากข้อมูลการพูดคุยในส่วนของฝายที่มีกฎเกณฑ์ในการใช้ขบวนน้ำในปัจจุบัน และสมาชิกฝายที่เคยใช้ขบวนน้ำ

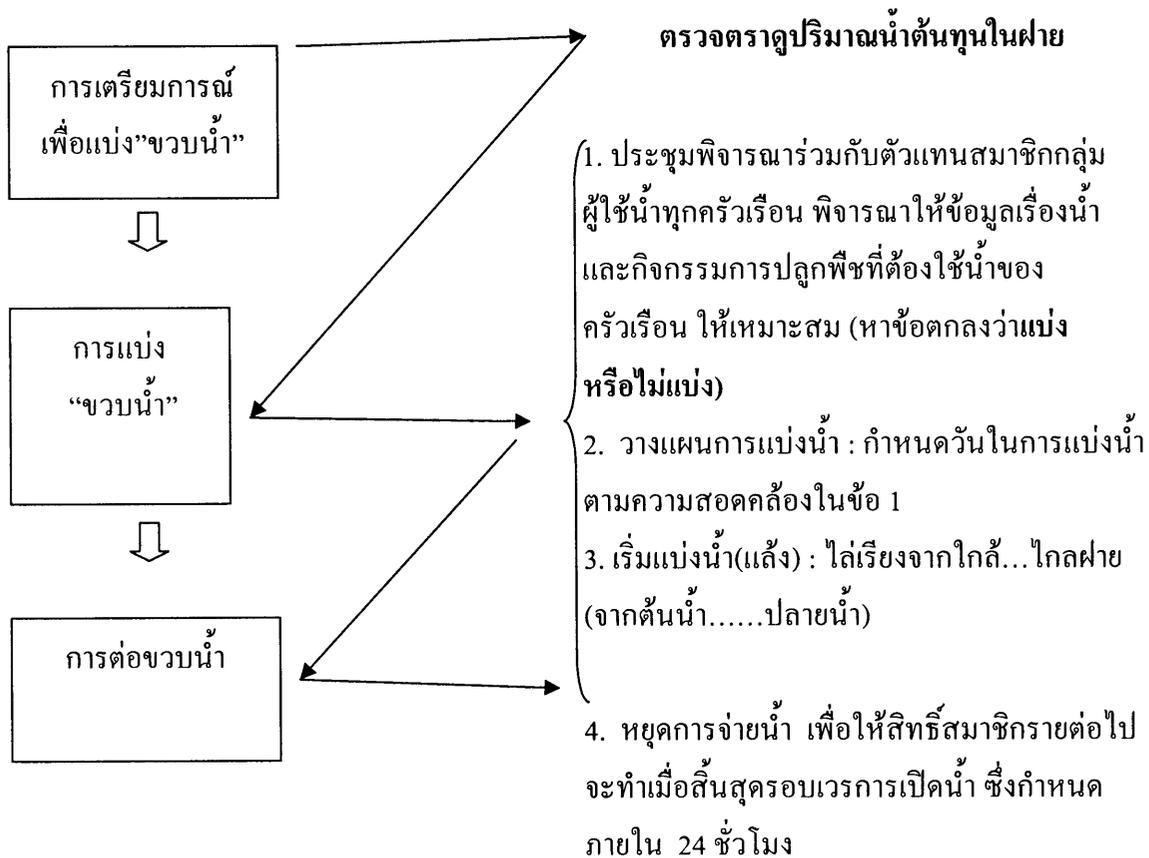
จากกรณีดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีฐานคิดที่พัฒนามาจากวิถีชีวิตปกติ ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำองค์ความรู้ดั้งเดิมที่เคยมี พัฒนาชุดความรู้ใหม่ บนฐานความรู้ชุดเดิม ซึ่งเป็นการจัดการความรู้ที่สำคัญที่ทำให้เกิดเป็นแนวทางที่เหมาะสมกับเฉพาะที่ เฉพาะถิ่น และขบวนน้ำยังแสดงให้เห็นถึงสิทธิอำนาจในการใช้น้ำที่เหนือกว่า กล่าวคือ มีการให้ความสำคัญกับคนต้นคิด โดยให้สิทธิในการเปิดน้ำเข้านา ดังเช่น กรณีฝายบ้าน ในฐานะที่พ่อจ๋องเป็นคนต้นคิด และเป็นหัวหน้าฝาย สมาชิกจึงเสนอให้พ่อจ๋องได้ขบวนน้ำหล่นหมู่ 1 ขวบ หรือมากกว่าเพื่อน 1 ขบวนน้ำ คือ แทนที่ในการเอาน้ำแต่ละครั้งจะเปิดน้ำได้ 1 คืบ วันเท่านั้น แต่พ่อจ๋องสามารถเอาน้ำได้ 2 วัน 2 คืบ หรือ 2 ขบวนน้ำติดต่อกันนั่นเอง (การคิดลักษณะนี้ส่วนหนึ่งเป็นการให้ความสำคัญกับคนต้นคิด อีกส่วนหนึ่งชาวบ้านมองจากสภาพความเป็นจริงของพื้นที่ ที่แต่เดิมพ่อจ๋องมีที่ดินมากกว่าเพื่อน ความต้องการน้ำก็มีมากด้วยเช่นกัน เหล่านี้บ่งบอกถึงความเอื้ออาทรที่มีต่อกัน ความเข้าใจถึงความจำเป็นต้องใช้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทัศนยะของภาครัฐไม่มีฐานคิดในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว ส่วนฝายนาเหนือซึ่งยังมีการใช้ขบวนน้ำจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากฝายดังกล่าวสมาชิกทำกิจกรรมการเพาะปลูกทั้งนาข้าว และปลูกถั่ว ขบวนน้ำจึงมีความจำเป็นอย่างต่อเนื่องในการนำมาใช้ในการแบ่งน้ำให้เกิดความเท่าเทียม แต่ความเท่าเทียมดังกล่าวยังพบว่า พื้นที่ทำกินที่ใกล้ฝายจะมีโอกาส และสิทธิที่เหนือกว่าสมาชิกที่อยู่ไกลฝาย หากจะใช้ระยะทางในการเปรียบเทียบค่อนข้างลำบาก เพราะยังมีเงื่อนไขในเรื่องการใช้พื้นที่เข้ามาเกี่ยวข้องในการที่จะกำหนดว่าน้ำจะพอหรือไม่พอในช่วงการปลูกถั่วฤดูแล้ง ดังนั้นในการนำเสนอรายละเอียดการจัดการน้ำ ในการแบ่งขบวนน้ำต่อไปนี้จะลงลึกจากข้อมูลการพูดคุยในส่วนของฝายที่มีกฎเกณฑ์ในการใช้ขบวนน้ำในปัจจุบัน และสมาชิกฝายที่เคยใช้ขบวนน้ำ

ในการกำหนดระยะเวลาแต่ละรอบเวร สำหรับกิจกรรมต่างๆ โดยในการเปิดน้ำเข้านาได้ภายใน 24 ชั่วโมงหรือ 1 วันเต็ม ส่วนเกี่ยวกับจำนวนขบวนน้ำที่จะได้ต่อครัวเรือนนั้น ขึ้นอยู่กับ“การเปิดทางน้ำ” หากสมาชิกครัวเรือนใดเปิดทางน้ำ 2 ทาง ก็จะได้ขบวนน้ำ 2 ขบวนน้ำ ซึ่งเงื่อนไขที่จะสามารถเปิดทางน้ำได้นั้นกลุ่มก็มีการกำหนดขึ้นอยู่กับจำนวนพื้นที่ทำกินว่ามีกี่ไร่ ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วในรายละเอียดอยู่ในกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการเข้าเป็นสมาชิก ในส่วนของที่มาทีไปของการเกิดวิธีการหรือแนวทางดังกล่าว ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีลักษณะการนำมา

ประยุกต์ใช้ในกิจกรรมการแบ่งปันน้ำ ซึ่งเป็นกิจกรรมหลักที่สำคัญของการใช้น้ำจากฝาย รวมทั้งมีนัยยะความสำคัญในอันที่จะช่วยระงับข้อขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นจากการใช้น้ำร่วมกัน

สำหรับฝ่ายที่ใช้กฎเกณฑ์การแบ่งขวนน้ำ จะพบที่ฝายบ้านฝายนาเหนือ และในการแบ่งน้ำจะมีหลักการในการพิจารณา คือ ดูปริมาณน้ำต้นทุน(หรือน้ำในฝายที่มีอยู่ในขณะนั้น) มีคริวเรือนที่ทำนา และปลูกถั่วในช่วงฤดูแล้งจำนวนเท่าไร (ซึ่งในประเด็นการปลูกถั่วแล้งที่ชาวบ้านไม่ต้องจัดการยากลำบาก เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่มีความเข้าใจเกี่ยวกับความต้องการในการใช้น้ำ เขาจะยึดหลักคือ ทำนาทุกปี แต่ปลูกถั่วจะดูปริมาณน้ำก่อน ถ้าอยู่ไกลฝายก็จะใช้ประสบการณ์พิจารณาว่าน้ำจะเพียงพอหรือไม่ ถ้าหากดูแล้วยังไงก็ไม่พอ คนที่อยู่ไกลฝายก็จะไม่ทำเอง โดยไม่มีเงื่อนไขใดๆ กับกลุ่ม เกิดจากความเอื้ออาทรที่มีต่อกัน และดูที่เหตุผลคือน้ำพอหรือไม่พอในแต่ละปีเป็นหลัก จึงไม่เคยมีกรณีแย่งน้ำกันในการปลูกถั่ว วิธีคิดดังกล่าวสัมพันธ์กับกฎเกณฑ์ในการแบ่งน้ำที่จะเรียงลำดับตั้งแต่คนที่อยู่ใกล้ฝายที่สุด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “คนที่อยู่ต้นน้ำ” เรียงลำดับไปจนถึงคนที่อยู่ “ปลายน้ำ” คือคนสุดท้ายที่อยู่ไกลฝายที่สุด ดังนั้นจะเห็นว่าโอกาสของคนที่อยู่ต้นน้ำจะได้ปลูกถั่วมากกว่าคนที่อยู่ปลายน้ำ ส่วนฝายห้วยหม้อแตกในอดีตเคยมีการแบ่งขวนน้ำ แต่ในปัจจุบันไม่ต้องแบ่ง เนื่องจากมีสมาชิกฝายมากกว่าครั้งที่ปรับเปลี่ยนจากการทำนามาทำไร่อ้อย คนที่ทำนา และปลูกถั่วแล้งมีเพียง 2 รายเท่านั้น นี่ก็เป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่หยุดการใช้วิธีการแบ่งขวนน้ำ จึงเป็นส่วนหนึ่งที่ต้องทบทวน ก่อนที่ภูมิปัญญาดังกล่าวจะหายไปพร้อมๆ กับวิธีการผลิตแบบใหม่ในปัจจุบัน

(3) กระบวนการในการ “แบ่งขวนน้ำ” ภายใต้อัตลักษณ์ของการแบ่งขวนน้ำ ซึ่งเป็นการแบ่งปันหรือการจัดสรรน้ำให้กับสมาชิก ภายใต้อารมณ์ที่สัมพันธ์กับฤดูกาล และกิจกรรมการปลูกพืช กล่าวคือ หากฤดูกาลแห้งแล้ง ส่งผลให้ปริมาณน้ำมีอย่างจำกัด “ขวนน้ำ” ก็มีความจำเป็นและถูกนำมาใช้เพื่อให้เกิดการแบ่งปันน้ำกันอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม ซึ่งในการแบ่งปันน้ำระหว่างสมาชิกประกอบด้วยกระบวนการและขั้นตอนหลายๆ ที่สำคัญ ดังแสดงในภาพที่ 21

ภาพที่ 21 แสดงกระบวนการและขั้นตอนในการแบ่งขอรับน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำ

จากภาพที่ 21 ซึ่งแสดงกระบวนการและขั้นตอนในการแบ่งขอรับน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญ ซึ่งมีกระบวนการขั้นตอนที่เหมือนกันทุกๆ ฝายที่ใช้วิธีการแบ่งขอรับน้ำ โดยเริ่มจากการเตรียมการสำหรับการวางแผนแบ่งขอรับน้ำ โดยผู้นำกลุ่มหรือผู้ที่ได้รับมอบหมายลงไปการสำรวจตรวจตราดูปริมาณน้ำในฝาย เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการไปร่วมพูดคุยปรึกษาหารือกัน ซึ่งในการลงพื้นที่ไปดูปริมาณน้ำอาจเป็นหัวหน้าน้ำ หรือและสมาชิกคนอื่นๆ ร่วมได้ตามความเหมาะสม บางครั้งก็จะช่วยๆ กันดูเพื่อจะได้มีข้อมูลและพูดคุยกันอย่างเข้าใจมากขึ้น กระบวนการในการแบ่ง“ขอรับน้ำ”ประกอบด้วย ขั้นตอนหนึ่ง ประชุมตัวแทนครัวเรือน เพื่อรับรู้ แลกเปลี่ยนข้อมูลปริมาณน้ำ เพื่อจะนำมาเป็นเหตุผลในการแบ่งหรือไม่แบ่งน้ำ ซึ่งในการคำนวณจะพิจารณาปริมาณน้ำที่สัมพันธ์กับลักษณะกิจกรรมการผลิต และจำนวนพื้นที่ที่จะใช้น้ำเป็นสำคัญ เพื่อจะทำให้มีน้ำที่มีอยู่ในฝายสามารถแบ่งปันกันได้อย่างทั่วถึง แต่ถ้าพิจารณาแล้วปริมาณน้ำมีมากเกินไป ซึ่งจะดูจากน้ำที่มีในฝาย และจำนวนน้ำที่เพิ่มตามฤดูกาล(ฝน)มีความ